

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)

Meeuwenoord, A.M.B.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Meeuwenoord, A. M. B. (2011). *Mensen, macht en mentaliteiten achter prikkeldraad: een historisch-sociologische studie van concentratiekamp Vught (1943-1944)*

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

4. Het Frauenlager: gevangen maar niet geknecht

Tot het begin van de jaren negentig was er weinig aandacht voor de vrouwelijk bewakers in de concentratiekampen van het Derde Rijk. Wat er over hen geschreven werd, toonde telkens hetzelfde beeld: vrouwen die als Aufseherin in een concentratiekamp hadden gewerkt werden voorgesteld als naïeve mensen die de consequenties van hun keuzes niet hadden kunnen overzien. Verleid door propaganda en onder invloed van bekenden, vaak hun man of vriend, hadden ze een baan als opzichteres aanvaard.⁶⁹¹ Dit beeld was gebaseerd op de notie dat alleen mannen in staat zouden zijn om geweld te gebruiken, terwijl vrouwen werden beschouwd als zorgzame, apolitieke wezens, die van nature geneigd waren hun medemens te verzorgen en helpen.⁶⁹²

Mede onder invloed van het feminisme en de opkomst van de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig en naar aanleiding van het Majdanekproces, dat liep van 1975 tot 1981 en waarbij onder meer zes voormalige Aufseherinnen terecht stonden, nam de aandacht voor vrouwelijke daders toe.⁶⁹³ Maar dit was slechts mondjesmaat. Tekenend hiervoor zijn twee grote debatten die in de jaren negentig plaatsvonden. Naar aanleiding van de studies van de historici Christopher Browning en politicoloog Daniël Goldhagen barstte een jarenlang debat los over de vraag hoe ‘gewone’ Duitse mannen daders werden.⁶⁹⁴ Tegelijkertijd vond

⁶⁹¹ Zie: R. Wiggershaus, ‘Frauen im Nationalsozialismus’. In: J. Beck e.a. (red.), *Terror und Hofnung in Deutschland 1933-1945. Leben in Faschismus* (Reinbeck bei Hamburg 1980) 357-365; J. Duesterberg, ‘Von der »Umkehr aller Weiblichkeit«. Charakterbilder einer KZ-Aufseherin’. In: I. Eschebach en S. Wenk (red.), *Gedächtnis und Geschlecht. Deutungsmuster in Darstellungen des nationalsozialistische Genozids* (Frankfurt/New York 2002) 227-243; U. Weckel en E. Wolfrum, ‘NS-Prozesse und ihre öffentliche Resonanz aus geschlechtergeschichtlicher Perspektive’. In: Idem, *»Bestien« und »Befehlsempfänger«. Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945* (Göttingen 2003) 9-21; K. Kompisch, *Täterinnen. Frauen im Nationalsozialismus* (Keulen 2008) 7-9.

⁶⁹² Zie voor het ontstaan en de ontwikkeling van ideeën omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid en geweld: J. Bourke, *An intimate history of killing. Face to face killing in twentieth-century warfare* (Londen 1999); J.S. Goldstein, *War and gender. How gender shapes the war system and vice versa* (Cambridge etc. 2001); S. Dudink en K. Hagemann, ‘Masculinities in politics and war in the age of democratic revolutions, 1750-1850’. In: S. Dudink, K. Hagemann en J. Tosh (red.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history* (Manchester/New York 2004) 3-21; S. Dudink, K. Hagemann en A. Clark (red.), *Representing masculinity. Male citizenship in modern Western culture* (New York etc. 2007).

⁶⁹³ Zie voor dit proces: I. Müller-Munch, *Die Frauen von Majdanek. Vom zerstörten Leben der Opfer und der Mörderinnen* (Rowohlt bei Hamburg 1982); Zie voor het werk van de Aufseherinnen aldaar: Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag*.

⁶⁹⁴ Browning meende dat conformisme en groepsdruk een belangrijke rol gespeeld hadden in feit dat ‘gewone’ mannen daders werden. Goldhagen verwierp dit en argumenteerde dat de verklaring gezocht moest worden in een virulent antisemitisme dat al vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw onderdeel uitmaakte van de Duitse cultuur. Vgl.: C.R. Browning, *Ordinary men. Reserve police*

met betrekking tot de vrouwen in het Derde Rijk, de zogenaamde *Historikerinnenstreit* plaats. Hierin discussieerden de voornaamste opponenten, historici Claudia Koonz en de Gisela Bock, over de vraag of vrouwen in nazi-Duitsland überhaupt als daders of alleen als slachtoffers moesten worden gezien.⁶⁹⁵

De eerste die het daderschap van vrouwen tot thema koos was de sociologe Gudrun Schwarz. Zij deed dit in de bundel *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* uit 1992.⁶⁹⁶ Drie jaar later verscheen onder redactie van de historica en sociologe Karin Orth het boek *Täterinnen*. Dit gebeurde naar aanleiding van een colloquium een jaar eerder, waarbij voor het eerst het mannelijke en vrouwelijke bewakingspersoneel van concentratiekampen in het middelpunt had gestaan.⁶⁹⁷ Vanaf dat moment ontstond er steeds meer aandacht voor vrouwelijke daders en werd het beeld dat alle vrouwen passieve slachtoffers waren, vervangen door onderzoek naar de maatschappelijke achtergrond van vrouwelijke daders en de actieve bijdrage die zij hadden geleverd aan de Holocaust en de terreur in de concentratie- en vernietigingskampen.⁶⁹⁸

Over de Aufseherinnen die werkzaam waren in kamp Vught is tot nu toe niet gepubliceerd.⁶⁹⁹ Vragen als wat de achtergrond van deze vrouwen was en waarom ze bereid waren om een baan te accepteren in een concentratiekamp dat onderdeel

battalion 101 and the final solution in Poland (New York 1993); D.J. Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (New York 1996); Zie voor 'gewone' daders met betrekking tot de Holocaust, extreem geweld en genocide in vergelijkend perspectief: H. Welzer, *Täter. Wie ganz normalen Menschen Massenmörder werden* (Frankfurt am Main 2005); D.G. Dutton, *The psychology of genocide, massacres and extreme violence. Why "normal" people come to commit atrocities* (Westport 2007); J. Semelin, *Purify and destroy. The political uses of massacre and genocide* (New York 2007); J. Waller, *Becoming evil. How ordinary people commit genocide and mass killing* (Oxford 2007); E. Staub, *The roots of evil. The origins of genocide and other group violence* (Cambridge etc. 2009).

⁶⁹⁵ Koonz betoogde dat vrouwen een actieve, bewuste en onontbeerlijke bijdrage hadden geleverd aan het in stand houden van het nationaalsocialistische regime, terwijl Bock de massale bijdrage van vrouwen bestreed en hen voornamelijk als slachtoffers zag van het patriarchale nazi-systeem. Vgl.: C. Koonz, *Mothers in the fatherland. Women, the family and Nazi politics* (New York 1987); G. Bock, 'Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz'. In: *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 15 (1989) 4 563-579.

⁶⁹⁶ G. Schwarz, 'Verdrängte Täterinnen. Frauen im apparat der SS (1939-1945)'. In: T. Wobbe (red.), *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen* (Frankfurt am Main 1992) 197-227; ⁶⁹⁷ K. Orth (red.), *Täterinnen im Konzentrationslager* (Hamburg 1995).

⁶⁹⁸ Zie I. Eschebach, 'SS-Aufseherinnen des Frauenkonzentrationslagers Ravensbrück. Erinnerungen ehemaliger Häftlinge'. In: *Werkstatt Geschichte* 13 (Hamburg 1996) 39-48; Weckel en Wolfrum (red.), »Bestien« und »Befehlsempfänger«; C. Taake, *Angeklagt. SS-Frauen vor Gericht* (Oldenburg 1998); S. Erpel (red.), *Im Gefolge der SS: Aufseherinnen des Frauen-KZ Ravensbrück. Begleitband zur Ausstellung* (Berlijn 2007); Kompisch, *Täterinnen* 155-202; Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag*.

⁶⁹⁹ Rioud-medewerkster A. Hiemstra-Timmenga werkte in de jaren vijftig aan een monografie over Vught, waarvoor zij een hoofdstuk over de Aufseherinnen schreef. Deze monografie is echter nooit voltooid. Zie: Aufseherinnen, Niod, Onderzoek – kamp Vught (474), inv.nr. 8.

uitmaakte van het bezettingsbestuur, zijn nog grotendeels onbeantwoord. Evenmin is er diepgaand onderzoek gedaan naar de wijze waarop de Aufseherinnen invulling gaven aan hun taken.

Het Frauenlager werd op 8 mei 1943 geopend met de komst van de eerste 77 vrouwelijke Schutzhaftgevangenen en breidde zich in de maanden daarna langzaam uit.⁷⁰⁰ In november 1943, toen de joodse vrouwen ook deel uitmaakten van het vrouwenkamp, herbergde de vrouwenafdeling 885 gevangenen en dit aantal bleef in de wintermaanden redelijk stabiel, ondanks het feit dat er telkens gevangenen binnengebracht, overgeplaatst en vrijgelaten werden.⁷⁰¹ Op 31 januari 1944 zaten er 735 vrouwen in het kamp opgesloten.⁷⁰²

De gevangenen in het vrouwenkamp vormden een gedifferentieerde groep. Wat was, afgezien van de joodse vrouwen, de arrestatiegrond van de vrouwen? En zorgde de differentiatie in het vrouwenkamp voor groepsvorming en onderlinge strijd of werd het leven in de barakken juist gekenmerkt door solidariteit en saamhorigheid? Er zal aandacht besteed worden aan de verhouding tussen de bewaaksters en de verschillende categorieën gevangenen. Hielden de Aufseherinnen de gevangenen in een ijzeren greep en welke (groepen) gevangenen durfden zich tegen hen te verzetten?

‘Je zal je misschien afvragen hoe ik daar zoo plotseling heenkom’

Aan het hoofd van het Frauenlager stond de *Oberaufseherin*. Haar positie was vergelijkbaar met die van de Schutzhaftlagerführer van het mannenlager, maar zij was wel aan hem ondergeschikt. Officieel bestond haar taak dan ook uit het adviseren van de Schutzhaftlagerführer, maar in praktijk bepaalde zij in hoge mate zelf het leven van de Aufseherinnen en de gevangenen. Zij stuurde de Aufseherinnen aan, gaf fouten, overtredingen en ongeoorloofde absentie door aan de commandant, hield toezicht op de samenstelling van de arbeidscommando's en op de productiviteit. Verder droeg ze

⁷⁰⁰ Opgaven van veranderingen in de kampsterkte (Veränderungsmeldungen), 6 maart 1943 - 7 september 1944, Niod, 250g, inv.nr. 252. De circa 1800 joodse vrouwen die op dat moment nog in Vught opgesloten zaten, werden niet tot het Frauenlager gerekend.

⁷⁰¹ Dit waren 314 Schutzhaftgevangenen, 127 gijzelaars, 380 joodse vrouwen en 64 vrouwen behoorden tot het Polizeiliches Durchgangslager. Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen in de verschillende kampafdelingen en buitencommando's, 1943-1944, d.d. 30.11.43, Niod, 250g, inv.nr. 256.

⁷⁰² Kartotheekkaarten met aantallen gevangenen, 1943-1944, Niod, 250g, inv.nr. 256. In november en december 1943 schommelde het aantal gijzelaars rond de 130. Vlak voor de kerst werd een grote groep vrouwelijke gijzelaars vrijgelaten en na 24 december bedroeg hun aantal 43. Dit aantal daalde daarna snel en vanaf 20 januari waren er nog slechts enkele vrouwelijke gijzelaars in het kamp. Na 19 november 1943 waren er nog circa 400 joodse vrouwen in kamp Vught en dit aantal bleef tot 2 juni 1944 vrijwel gelijk. Het aantal politieke gevangenen schommelde tussen de 320 en 380; Zie ook: Wekelijkse meldingen aan de BdS und des SD, Niod, 250g, inv.nr. 19.

zorg voor de dagelijkse Stärkemeldungen van Aufseherinnen en gevangenen, stelde ze Funktionshäftlingen aan en was ze eindverantwoordelijk voor de orde, hygiëne en rust in de gevangenenbarakken.⁷⁰³

De eerste Oberaufseherin in Vught was de Duitse Margaretha Gallinat. Zij was in 1894 in het Oost-Pruisische Ragnitz geboren, waar ze tot haar vijftiende de *Mittelschule* doorliep. Van 1916 tot het einde van de Eerste Wereldoorlog werd ze gedwongen te werk gesteld als telefoniste in Rusland. Kort daarna, in 1920, werd ze ongehuwd moeder van een zoon.⁷⁰⁴ Vanaf 1924 werkte ze zeven jaar lang als verkoopster, waarna een periode van werkloosheid volgde. In 1934 vond ze weer een baan als verkoopster in een stationskiosk en daar bleef ze tot 1940. In april van dat jaar las ze in de krant een advertentie voor Aufseherin en besloot ze te solliciteren. Twee maanden later begon ze in Ravensbrück, waar ze tot de zomer van 1943 werkte en opklom tot plaatsvervangend Oberaufseherin. In augustus van dat jaar werd ze naar kamp Vught gestuurd.⁷⁰⁵ Naar eigen zeggen was ze alleen lid geweest van het *Deutsche Arbeitsfront* (DAF) en nooit van de NSDAP.⁷⁰⁶

In mei 1944 vroeg Gallinat om gezondheidsredenen ontslag aan, dat gehonoreerd werd. Haar dossier vermeldde dat ze wegens ‘hochgradiger, nervöser Erschöpfung’ was ontslagen.⁷⁰⁷ Per 1 juli 1944 vertrok ze naar Duitsland en werd haar plaats ingenomen door Gertrud Weniger, die ook afkomstig was uit Ravensbrück en wel lid was van de NSDAP.⁷⁰⁸ Volgens de gevangenen was ze ergens in de twintig. Veel jonger dan haar voorgangster in ieder geval.⁷⁰⁹ Weniger bleef tot en met de evacuatie van het kamp in Vught.

⁷⁰³ Strebel, *Das KZ Ravensbrück* 67-68; Zie ook: Kompisch, *Täterinnen* 156 en 158.

⁷⁰⁴ Over de vader is niets bekend. Ze is verder haar hele leven ongehuwd gebleven.

⁷⁰⁵ M.M. Gallinat, Pleitnota advocaat z.d., NA, CABR, inv.nr. 73223.

⁷⁰⁶ Gallinat, PV d.d. 23/24.4.48, NA, CABR, inv.nr. 73223. Ze claimde dat ze in 1936 verplicht lid was geworden van het DAF. Lidmaatschap van de NSDAP was inderdaad niet verplicht voor Aufseherinnen. Kompisch, *Täterinnen* 162; Zie ook: L. Wolfram, ‘Weibliches SS-Personal in Konzentrationslagern: überzeugte Parteigängerinnen der NSDAP oder ganz normale deutsche Frauen?’. In: E. Frietsch en C. Herkommer (red.), *Nationalsozialismus und Geschlecht. Zur Politisierung und Ästhetisierung von Körper, »Rasse« und Sexualität im »Dritten Reich« und nach 1945* (Bielefeld 2009) 312-321.

⁷⁰⁷ Pflock, *Auf vergessenen Spuren* 95; Ontslag als Aufseherin kwam niet vaak voor, maar was mogelijk op grond van zwangerschap, leeftijd, ziekte, persoonlijke omstandigheden en ongeschiktheid. Kompisch, *Täterinnen* 168.

⁷⁰⁸ Daar was ze in ieder geval voor 1 juli 1941 werkzaam, want op dat moment werd ze vanuit het kamp ingeschreven als lid bij de NSDAP. L. Wolfram, ‘KZ-Aufseherinnen – Parteigängerinnen der NSDAP?’. In: Erpel (red.), *Im Gefolge der SS* 39-47, aldaar 39.

⁷⁰⁹ Vier oud-gevangenen hebben een schatting van haar leeftijd gegeven, namelijk 22, 23, 24 en 28 jaar. C. ten Boom, *Gevangene en toch... Herinneringen uit Scheveningen, Vught en Ravensbrück* (Amsterdam 1945) 73; Wibaut, Brief d.d. 28.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 67; Dijs-Mol, PV d.d.

Naast de twee Oberaufseherinnen waren er zeker nog acht andere Duitse vrouwen in het kamp werkzaam. Vier van hen werkten als bewaakster, de vier anderen of als Aufseherin of op de Kommandantur als secretaresse.⁷¹⁰ Twee van hen, namelijk Hilde Schieber en Lore Reichert, zijn na de oorlog over hun werkzaamheden in kamp Vught ondervraagd, maar geen van beiden heeft uiteindelijk terecht gestaan.

Hilde Schieber was negentien toen ze in maart 1943 vanuit Ravensbrück naar kamp Vught kwam om daar als SS-opzichteres in het kampziekenhuis te gaan werken.⁷¹¹ Volgens het formulier dat haar verloofde Kurt Lauer, die als SS'er in Ravensbrück werkte, voor het Rasse-und Siedlungshauptamt moest invullen was ze betrouwbaar, kameraadschappelijk, spaarzaam en huiselijk en een goed verdedigster van het nationaalsocialisme.⁷¹² Schieber zou tot Dolle Dinsdag als Aufseherin in kamp Vught werken, waar ze het grootste deel van de tijd hoofd van het naaiatelier was.

Haar collega Lore Reichert was even oud als Schieber. Haar vader was ingenieur in de mijnbouw en nadat zij de huishoudschool en *Berufsschule* gevolgd had, werkte ze enige tijd als kantoorbediende. Ze was volgens eigen zeggen alleen verplicht lid geweest van de *Bund Deutscher Mädel*. Bij de algemene arbeidsinzet in Duitsland in augustus 1943 werd ze opgeroepen en met haar instemming na een korte opleiding in Ravensbrück naar kamp Vught verwezen.⁷¹³ Ook zij zou tot de evacuatie van het kamp in Vught werkzaam blijven. Na de oorlog zat zij als enige van de Duitse Aufseherinnen voor lange tijd, twee jaar, in Nederland vast. Maar er werd geen strafvervolging tegen haar ingesteld omdat: 'Van een door U gepleegd oorlogsmisdrijf

13.12.46, getuigene H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 76571; Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 14.

⁷¹⁰ Van hen zijn geen gerechtelijke dossiers en zij werden na de oorlog niet vervolgd aangezien zij zich niet schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdaden en hen niet 'lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie' of 'werken voor de vijand' ten laste kon worden gelegd. De meeste Duitse vrouwen zijn na de oorlog dan ook ongemerkt uit Nederland vertrokken.

⁷¹¹ H. Schieber, Rapport d.d. 8.9.47, NA, CABR, inv.nr. 112128.

⁷¹² Fragebogen d.d. 15.12.42, BArch, BDC, RuSHA/Lauer, Kurt, geb. 27.02.1923 318. Kort voor Hilde's vertrek naar Nederland hadden Lauer en zij een huwelijksaanvraag ingediend bij het Rasse-und Siedlungshauptamt. Ze kregen inderdaad toestemming om te trouwen, maar tot een huwelijk is het nooit gekomen. Ze kreeg uiteindelijk een kind van Johan Schweiger, de commandant van de bunker in kamp Vught. Hij kwam in juli 1944 mee vanuit het Oranjehotel met de SD-gevangenen. Schieber, Rapport d.d. 8.9.47, NA, CABR, inv.nr. 112128

⁷¹³ L. Reichert, PV d.d. mei 1948, NA, CABR, inv.nr. 112076; Volgens Kompisch is de bewering van Duitse vrouwen dat ze als gevolg van de *Dienstverpflichtung* uit 1943 verplicht in een concentratiekamp te werk waren gesteld, niet juist. Werk was verplicht, maar ten aanzien van het soort werk hadden de vrouwen een keuze. Kompisch, *Täterinnen* 168.

of misdrijf tegen de menselijkheid (...) niet gebleken [was]', aldus Procureur-Fiscaal A.F. van Voorst tot Voorst.⁷¹⁴

De Duitse Aufseherinnen hadden in totaal twintig Nederlandse collega's die voor kortere of langere tijd in het kamp werkten.⁷¹⁵ De gemiddelde leeftijd van de vrouwen op het moment dat ze in dienst traden was nog geen 23 jaar. Tien waren jonger dan 20 en acht waren tussen de 21 en 26 jaar oud. De jongste, Hannie W., was slechts 16 jaar toen ze zich bij kamp Vught meldde. Verreweg de meeste vrouwen waren niet gehuwd, wat paste bij hun leeftijd.⁷¹⁶ De 38-jarige Johanna Dijs-Mol was de enige getrouwde vrouw; twee anderen waren getrouwd geweest, maar inmiddels gescheiden.⁷¹⁷ Slechts twee Aufseherinnen hadden kinderen op het moment dat ze solliciteerden. De gescheiden Editha Sedlaček had twee dochters en de 26-jarige Suze Arts was in 1941 bevallen van een buitenechtelijke zoon.⁷¹⁸ De moeders van de Aufseherinnen waren veelal thuis, waar ze voor het huishouden zorgden, terwijl de meeste vaders werkten als (hand)arbeider of kleine middenstander.⁷¹⁹

Het opleidingsniveau van de bewaaksters was over het algemeen laag, maar niet bijzonder laag. Negen vrouwen hadden alleen de lagere school gevolgd en waren daarna aan het werk gegaan. Eenzelfde aantal vrouwen had na hun lagerschooltijd nog enkele jaren verder geleerd op de Mulo of de HBS, maar slechts drie hadden daar ook een diploma van behaald.⁷²⁰ Meer dan de helft van de vrouwen werkte voor het kamp als dienstbode of hulp in de huishouding wat in die tijd gebruikelijk was voor

⁷¹⁴ Reichert, Brief d.d. 14.7.48, NA, CABR; Hilde Schieber werd bij haar thuis in Duitsland verhoord en was niet geïnterneerd.

⁷¹⁵ Er is geen volledige zekerheid dat dit het totale aantal is, maar het is niet waarschijnlijk dat het er veel meer geweest zijn.

⁷¹⁶ De gemiddelde huwelijksleeftijd voor vrouwen uit de geschoolde arbeidersklasse lag tijdens het interbellum rond de 24 jaar. Zie: F.W.A. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw* (Wageningen 1992) 25, 153-154 en 183-187.

⁷¹⁷ J.E. Dijs-Mol, Pleitnota z.d., Niod, 250g, inv.nr. 116; T.H.E. Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; E.T.E. Sedlaček, Lebenslauf d.d. 8.5.44, NA, CABR, inv.nr. 110183.

⁷¹⁸ Sedlaček, Personalkarte, NA, CABR, inv.nr. 110183; Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; Deze kwam voort uit een verhouding met de arts waar zij als apothekersassistente bij in dienst was. Het levensverhaal van Arts wordt ook besproken in: Olink, *Vrouwen van Vught*.

⁷¹⁹ Vier gezinnen vormden hierop een uitzondering. De vader van Aat Admiraal was gymnastiekleraar. A.M. Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige J. Admiraal, NA, CABR, inv.nr. 42754; De vader van Suze Arts was hoofdredacteur van de Nieuwe Tilburgse Courant geweest. Arts, Rapport zenuwarts, dr. S.P. Tammenoms Bakker z.d. [1947], NA, CABR, inv.nr. 63557; Lies Kochs vader was arts. Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; De vader van Hannie W. was oud-beroepsmilitair en werkte bij de marechaussee. Hannie W., PV d.d. 3.7.47, NA, CABR, inv.nr. 44942.

⁷²⁰ Van twee vrouwen zijn geen gegevens over hun vooropleiding bekend.

ongehuwde meisjes uit de arbeidersklasse.⁷²¹ Veel van hen hadden daarvoor of daarna ook andere baantjes gehad, zoals naaister of kokkin. Verder werkten vijf vrouwen op kantoor als typiste of telefoniste, twee als fabrieksarbeidster, twee als winkelhulp en één als verpleegster.⁷²² Dat de vrouwen over het algemeen niet hoog opgeleid waren, hangt grotendeels samen met het feit dat er aan Aufseherinnen geen opleidingseisen werden gesteld.⁷²³ Op het formulier dat bij de werving gebruikt werd, stond te lezen dat ze aangenomen werden om gevangenen te bewaken die op welke manier dan ook gezondigd hadden tegenover de volksgemeenschap. ‘Sie brauchen für diese Arbeit also keine beruflichen Kenntnisse zu besitzen, da es sich ja lediglich um die Bewachung der Häftlinge handelt.’⁷²⁴

De rekrutering van de vrouwen verliep grotendeels op dezelfde manier als in Duitsland, namelijk door mond-op-mondreclame of de bemiddeling van arbeidsbureaus.⁷²⁵ Lies Koch werkte bijvoorbeeld bij de gemeente Utrecht waar ook Gerda Grijseels werkte, de moeder van een meisje dat op de Kommandantur van kamp Vught als telefoniste werkte. Van Gerda hoorde Koch van de mogelijkheden om in kamp Vught te gaan werken. Ze solliciteerde als telefoniste, maar daar was op dat

⁷²¹ Vanaf het einde van de negentiende eeuw was dit beroep, mede vanuit het oogpunt van het beschavingsoffensief, steeds meer verworpen tot het beroep dat het meest passend werd geacht voor arbeidersmeisjes. Niet alleen konden ze op deze manier alvast leren hoe ze later als getrouwde vrouw hun eigen huishouden moesten runnen, ook werd een dergelijke baan over het algemeen beschaafder geacht dan het werken in de fabriek of een atelier. B. Henkes en H. Oosterhof, *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985) 14.

⁷²² Tijdens de crisis van de jaren dertig werd er druk op de vrouwen uitgeoefend om niet in de fabriek te gaan werken, omdat ze op die manier plekken voor mannen bezet zouden houden, terwijl er daarnaast een groot tekort aan dienstmeisjes was. Henkes en Oosterhof, *Kaatje ben je boven?* 18; Er waren echter steeds minder meisjes die zin hadden in een baan als hulp of dienstbode. Het was vervelend werk en verdiende slecht, terwijl in fabrieken en op kantoor steeds meer werk was dat beter betaald werd. Klemann, *Nederland 1938-1948* 413; Zie voor vrouwen en arbeid in het Interbellum: C. van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994).

⁷²³ I. Arndt, ‘Das Frauenkonzentrationslager Ravensbrück’. In: *Dachauer Hefte: Frauen-Verfolgung und Widerstand* 3 (1987) 125-137, aldaar 134; Kompisch, *Täterinnen* 163.

⁷²⁴ Mailänder Koslov, *Gewalt im Dienstalltag* 95.

⁷²⁵ De rekrutering van vrouwelijk bewakingspersoneel gebeurde in eerste instantie door het plaatsen van advertenties in kranten, het verspreiden van informatiebladen en mond-op-mondreclame. Toen dit op een gegeven moment niet meer volstond, werd de druk op vrouwen dankzij de Dienstverpflichtung opgevoerd, waarbij arbeidsbureaus een belangrijke rol speelden. In de loop van de herfst en winter van 1943 steeg de behoefte aan bewaaksters door een toenemend aantal gevangenen zo sterk dat er zelfs vrouwen uit de wapenindustrie geworven werden. Doordat het werk lichter was en het loon beter, lieten vele vrouwen zich overhalen. Zie: Arndt, ‘Das Frauenkonzentrationslager’. In: *Dachauer Hefte* 134-135; S. Erpel, ‘Einführung’. In: Idem (red.), *Im Gefolge der SS* 15-36; Er was één Nederlandse Aufseherin die zich naar eigen zeggen aanmelde naar aanleiding van een advertentie in de krant. Het is echter twijfelachtig of er inderdaad geadverteerd is. Ze kon niet zeggen welke krant. G.E. Koorn, Rapport Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD) d.d. 2.10.47, NA, CABR, inv.nr. 70069; Er waren twee vrouwen die verklaarden in de trein van Aufseherinnen over het werk in het kamp te hebben gehoord. Kole en Hannie W.; Sedláček kreeg de tip van een collega die ook als stoker in kamp Vught werkte.

moment geen behoefte aan; ze kon wel als Aufseherin aan de slag.⁷²⁶ Jo van D. kwam via het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) in Tilburg in het kamp terecht. In januari 1942 was ze via dat bureau als werkster in het *Wehrmachtsheim* in Den Bosch geplaatst en in januari 1943 vroeg het GAB haar of ze niet in het pas geopende kamp Vught aan de slag wilde. Aangezien ze daar ruim veertig gulden per maand meer zou kunnen verdienen, accepteerde ze de baan.⁷²⁷

Aat Admiraal, kwam wel op een zeer bijzondere manier in het kamp terecht. Ze was in mei 1943 opgepakt, omdat ze na spertijd nog op straat was, en voor straf naar kamp Vught gebracht. Toen haar moeder dat hoorde haastte zij zich naar het kamp waar ze de commandant te spreken vroeg. Daar legde ze uit dat haar dochter, net als zij, ‘fanatiek’ was en dat het een vergissing was om haar in een concentratiekamp vast te zetten. Het resultaat was dat Admiraal op de Kommandantur geroepen werd, waar haar gevraagd werd of ze niet als Aufseherin aan de slag wilde.⁷²⁸

De meest voorkomende beweegreden van de vrouwen om bij kamp Vught te solliciteren was, evenals bij de mannen, dat ze een – beter betaalde – baan zochten en dat het kamp die mogelijkheid bood. De vrouwen verdienden in het kamp tussen de 70 en 120 gulden per maand, wat flink hoger was dan de bedragen die ze ervoor verdienden; die lagen tussen de 52 en 65 gulden.⁷²⁹ Van het loon als Aufseherin ging f1,20 per dag af voor kost en inwoning, maar voor dat geld ontvingen ze volledige verzorging en daarnaast ook een uniform.⁷³⁰

Een tweede vaak voorkomend motief was dat zij een vriendschappelijke of liefdesrelatie hadden met een Duitse of Nederlandse SS’er die ook in het kamp werkte. Dit gold bijvoorbeeld voor de 26-jarige Suze Arts. Zij had tweede Lagerführer Franz Ettlinger in de jaren dertig leren kennen, toen zij in Duitsland op school zat en was met hem blijven corresponderen. In 1943 was ze werkloos en bleef ze door de slechte

⁷²⁶ Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281.

⁷²⁷ Jo van D., PV d.d. 8.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815.

⁷²⁸ Admiraal zelf verklaarde na de oorlog dat ze onder druk was gezet om Aufseherin te worden door het dreigement dat anders haar vader en broer op gepakt zouden worden. A.M. Admiraal, PV d.d. 31.7.46, NA, CABR, inv.nr. 42754; Haar moeder, A.J.J. Meijerink, schreef in 1944 in een brief aan de SS over de dienstneming van Admiraal dat zij ingestemd had met een functie als Aufseherin omdat ze aangedaan was door de tien vreselijke dagen in het kamp. Brief d.d. 24.7.44, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁷²⁹ Lonen in Vught: Arts, PV d.d. 12.6.46, NA, CABR, inv.nr. 63557; C.M. Schot, Verslag rechtszitting BG Amsterdam z.d. [1947], NA, CABR, inv.nr. 76193; Roelofs, PV d.d. 6.1.47, NA, CABR, inv.nr. 524, 1072/47 + 70/49; Hannie W., PV d.d. 3.7.47, NA, CABR, inv.nr. 44942; Verdiensten voor komst naar kamp Vught: Jo van D., PV d.d. 5.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815; G.H.J. Jorink, Verzoek om vrijlating d.d. 23.1.48, NA, CABR, inv.nr. 60645; Koorn, PV d.d. 14.7.47, NA, CABR, inv.nr. 70069.

⁷³⁰ Arts, PV d.d. 12.6.46, NA, CABR, inv.nr. 63557; Zie ook: Kompisch, *Täterinnen* 155.

verhouding met haar stiefmoeder na de dood van haar vader eenzaam en zonder financiële steun achter. Ettlinger, getrouwd en vader van vier kinderen, liet haar weten dat hij in Konzentrationslager Herzogenbusch werkte als Lagerführer en dat daar ook wel een betrekking voor haar was. De kans op een baan dichtbij iemand die ze graag mocht liet ze zich niet ontzeggen en begin juli 1943 meldde ze zich bij de commandant.⁷³¹

Ria Jorink kwam als 23-jarige in kamp Vught te werken dankzij haar contacten met Nederlandse SS'ers en ook bij haar speelde de slechte verstandhouding met stiefmoeder en vader mee. De verhouding met haar ouders was goed, totdat de oorlog uitbrak, zij vriendschap sloot met Duitse militairen en zich aanmeldde bij de NSB. Toen ze in 1941 vaste verkering kreeg met een Duitse militair en weigerde deze uit te maken, werd ze het huis uitgezet en trok ze in bij een vriendin die ze kende van de Nationaalsocialistische Vrouwenorganisatie (NSVO).⁷³²

De relatie met de Duitse militair ging op den duur uit, maar omdat ze als 'het zwarte schaap' van haar familie' taal noch teken van hen kreeg, leunde ze sterk op vrienden die haar nationaalsocialistische ideeën deelden.⁷³³ Zo begon ze onder meer een correspondentie met een zekere Jan Thier die lid was van het Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps.⁷³⁴ In september 1943 schreef ze aan hem dat ze zich aangemeld had als Aufseherin en legde uit hoe dat gekomen was:

Weet je je zal je misschien afvragen hoe ik daar zoo plotschling heenkom (...). zooals je misschien wel weet ligt in Amersfoort het Wach btl. Nord-west en de 4 Kompie daarvan is verplaatst naar Vught voor wache bij het concentratie kamp. Aangezien Bep. en ik die jongens heel goed gekend hebben omdat ze hier dikwijls kwamen hebben ze ons geschreven we zouden ons toch melden

⁷³¹ Gebührnis-Karte en Brief aan het Rasse- und Siedlungshauptamt d.d. 6.7.37, BArch, BDC, RuSHA/Ettlinger, 350 en 388; Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁷³² Vrouwelijke leden van de NSB en de NSVO werden kameraadskes genoemd. De NSVO werd in 1938 in Nederland opgericht met als doel 'het bevorderen en versterken van de nationaalsocialistische levens- en wereldbeschouwing onder de Nederlandse vrouwen; de verzorging van nationaalsocialistische werkers die dit van noode hebben'. Voor de oorlog was het werk van de NSVO vooral sociaal, tijdens de bezetting kreeg de organisatie steeds meer een politiek karakter. Zie: Matthée, *Voor volk en vaderland* 119-149 en 169-199.

⁷³³ Jorink, Brief d.d. 11.9.43, NA, CABR, inv.nr. 60645.

⁷³⁴ Zie hoofdstuk 1, pagina 69, noot 222.

als Aufseherin nu toen ben ik de vorige week gegaan en ze hebben me direct aangenomen “zoo’n eerlijk gezicht heb ik wat zegt u”.⁷³⁵

Ook voor vrouwen die niet vanwege een vriend of geliefde naar het kamp kwamen, gold dat vriendschappelijke contacten met Duitse soldaten en Duitse en Nederlandse SS’ers de weg naar het kamp hadden geëffend. Door deze contacten kregen de vrouwen een ander beeld van de militairen en SS’ers en de vijandige gevoelens die veel Nederlanders ten opzichte van de SS en Duitse bezetter koesterden deelden zij niet. Daarbij deden de vrouwen over het algemeen weinig moeite om hun contacten met de SS’ers en militairen te verbergen. Ze ontmoetten hun Duitsers openlijk in cafés, in zwembaden en op straat. Zo schreef Aat Admiraal in september 1942 aan een vriendin dat ze ‘zo fanatiek’ geworden was. ‘Ik sta met Liebling voor de deur te kletsen lach tegen Duitsers en zeg (...) Houzee. alles keihard. Het laat me Siberisch wat de mensen zeggen.’⁷³⁶ Hierdoor riepen ze de afkeuring op van familie en weerstand in hun omgeving, waardoor ze in een sociaal isolement kwamen en nog sterker neigden naar degenen om wie ze werden geminacht.

Daarnaast was een groot deel van de vrouwen afkomstig uit relatief grote gezinnen. Twaalf kwamen uit een gezin met vijf of meer kinderen, terwijl het gemiddelde kindertal per vrouw van 1900 tot 1940 juist daalde van 4,4 naar 2,6.⁷³⁷ En veel van de Aufseherinnen kwamen uit gezinnen waarvan de ouders gescheiden of overleden waren. Editha Sedlaček en Suze Arts waren beiden wees, vier vrouwen moesten hun vader of moeder missen omdat deze in de jaren dertig overleden was en van vier vrouwen waren de ouders gescheiden.⁷³⁸ In totaal was dus de helft van de

⁷³⁵ Jorink, Brief d.d. 12.9.43, NA, CABR, inv.nr. 60645. Na de oorlog verklaarde ze dat ze zich bij het kamp gemeld had omdat ze een relatie had met de Nederlandse SS’er Bernard Becker, die in Vught gestationeerd was. Ibidem, PV d.d. 31.12.47. In 1952 zouden zij uiteindelijk trouwen. CBG, Uittreksel GBA Jorink; Ook Ria M. meldde zich voor een baan bij het kamp omdat haar vriend, Antoon Nelissen, met wie zij sinds 1941 een relatie had en die sinds eind 1942 lid was van de SS, in Vught bij het Wachbataillon werkte en haar schreef dat daar ook werk voor haar was. Ria M., PV d.d. 15.5.45, NA, CABR, inv.nr. 111900.

⁷³⁶ Admiraal, Brief d.d. 3.9.[42], NA, CABR, inv.nr. 42754. ‘Houzee’ was de groet van de NSB.

⁷³⁷ Th.L.M. Engelen, ‘Vergrijzing in Nederland, 1899-2000. De historische wortels van een modern probleem’. In: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale volks-, beroeps- en woningtellingen, 1795-2001* (Den Haag 2007) 51-71, aldaar 53; Zie ook: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=37556&D1=53,61-74,78-79,86-89&D2=1,11,21,31,41,51,61,71,81,91,101,I&VW=T> (Geraadpleegd 16.9.10).

⁷³⁸ De ouders van Sedlaček waren al tijdens de Eerste Wereldoorlog overleden. Sedlaček, Lebenslauf d.d. 8.5.44, NA, CABR, inv.nr. 110183; De moeder van Arts was twee jaar na haar geboorte overleden. Haar vader, Harry Arts, overleed op 1 oktober 1942. Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; De ouders van Admiraal, Jo van D., Koch en Petra T. waren gescheiden. Admiraal, PV openbare rechtszitting kantongerecht Haarlem d.d. 24.8.48, NA., CABR,

Aufseherinnen afkomstig uit incomplete gezinnen wat, gezien het feit dat het scheidingspercentage tussen de vijf en tien procent lag en de levensverwachting in het interbellum van zestig naar zeventig jaar steeg, buitenproportioneel is.⁷³⁹

De vrouwen uit incomplete gezinnen misten controle, sturing en aandacht van de overgebleven ouder van het gezin, wat versterkt werd door het feit dat de vrouwen zo veel broers en zussen hadden. Daarbij waren de meesten juist in hun puberteit toen de scheiding of het overlijden plaatsvond, dus in een extra kwetsbare leeftijd. Dit kan ertoe geleid hebben dat ze meer gevoelig waren voor de aandacht en liefde van de militairen en SS'ers, die er in hun uniformen ook nog eens heel spannend uitzagen.

Daarbij vormden de contacten met Duitse militairen en Nederlandse SS'ers voor de jonge vrouwen – die vaak nog thuis woonden – een uitgelezen mogelijkheid om zich tegen het ouderlijk gezag of hun omgeving af te zetten. Dit constateerde de pedagoog Jaap Koekebakker in de studie uit 1945:

Terwijl dergelijke, door milieuspanningen uit hun evenwicht gebrachte, meisjes in normale tijden niet zoo gemakkelijk een uitdrukkingsvorm vinden voor hun protesthouding, werd het lopen met Duitse soldaten in deze oorlogsjaren als het ware het symbool voor hun verzet tegen de geldende opvattingen in hun kring.⁷⁴⁰

Hun contacten met Duitse militairen waren een prachtige manier om hun afkeer tot uitdrukking te brengen omdat ze wisten dat hun familie daar aanstoot aan zou nemen. 'Intussen raakten de meisjes steeds sterker gewend aan deze (...) omgang en verstrikten zich in alle gevolgen hiervan.'⁷⁴¹

Een derde verklaring voor het aanvaarden van een baan in een Duits concentratiekamp werd gevormd door de ideologische achtergrond van de vrouwen.

inv.nr. 42754; Jo v. D., PV d.d. 8.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815; Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; Petra T., PV d.d. 9.10.45, NA, CABR, inv.nr. 68993; Van de zussen Vaessen was de vader overleden en van Jorink en Winnie Ter B. de moeder. E.W.G.M. Vaessen, PV d.d. 19.5.45, NA, CABR, inv. nr. 45011; Jorink, PV d.d. 7.8.47, NA, CABR, inv.nr. 60645; Winnie ter B., PV d.d. 16.7.45, NA, CABR, inv.nr. 9995.

⁷³⁹ Het percentage echtscheidingen lag aan het einde van de Eerste Wereldoorlog ongeveer op vijf procent en steeg tot het begin van de Tweede Wereldoorlog tot negen procent. Van Poppel, *Trouwen in Nederland* 278; Engelen, 'Vergrijzing in Nederland'. In: Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* 54.

⁷⁴⁰ J. Koekebakker, *Onze kindbescherming in oorlog en vrede. Studie in opdracht van de Nationale Federatie voor de Geestelijke Volksgezondheid* (Purmerend s.a. [1946]) 32.

⁷⁴¹ Koekebakker, *Onze kindbescherming in oorlog en vrede* 32.

Voor sommigen kwamen hun sympathieën voor het nationaalsocialisme voort uit de contacten met de SS'ers en Duitse militairen, maar er waren ook vrouwen die er van huis uit mee opgegroeid waren. Eén van hen was Katja Schot: haar vader was lid van de NSB en zijzelf werd op haar veertiende lid van de NJS. Ook kwamen er thuis regelmatig NSB-kameraden van haar vader over de vloer. In 1942 ging haar vader in dienst bij het SS-Wachbatallion en in juli 1943 meldde Schot zich bij het kamp.⁷⁴²

Er waren ook vrouwen die uit eigen beweging aanhangster waren geworden van de NSB of aanverwante organisaties, onder wie Johanna Dijs-Mol. Zij was in 1933 lid geworden van de NSB, omdat ze, zo verklaarde ze na de oorlog, verwachtte dat de NSB zou zorgen voor een betere sociale toekomst voor de arbeiders. Na twee jaar had ze haar lidmaatschap om onduidelijke redenen weer opgegeven. Na het uitbreken van de oorlog trokken de nationaalsocialistische ideeën opnieuw en werd ze lid van de Nederlandse Volksdienst.⁷⁴³ In 1942 trad ze weer toe tot de NSB. Ook Jo van D. en Lies Koch werden beiden tijdens de bezetting uit eigen overtuiging lid van de NSB en later van de NSVO.

Maar lang niet alle vrouwen die zich bij kamp Vught meldden voor een baan als bewaakster waren fanatieke aanhangers van het nationaalsocialisme. Vijf van hen waren nimmer lid van een nationaalsocialistische organisatie; wat ook geen vereiste was. Negen vrouwen waren lid van de NSB en twee waren daarnaast ook nog lid van de NSVO. De overige zes waren lid van organisaties als de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), de NJS en de NVD.⁷⁴⁴

Een vierde en laatste verklaring is dat sommige vrouwen een Duitse of Oostenrijkse achtergrond hadden. Een van hen was Editha Sedlaček. Ze was van oorsprong een Oostenrijkse, maar in de jaren twintig als achttienjarige naar Nederland gekomen om daar als huishoudster te werken. In 1931 trouwde ze met een Nederlander, maar het was geen gelukkig huwelijk en in februari 1944 scheidden ze. Sedlaček bleef op Duitsland georiënteerd. Ze stuurde haar twee kinderen naar een

⁷⁴² Schot, PV d.d. 27.1.47, NA, CABR, inv.nr. 76193; Ook de vaders van Petra van E. en Dora Kole werden in de loop van de oorlog lid van de NSB en hun broers meldden zich aan bij de SS. Petra van E., PV d.d.1.5.47, getuige J.W. van Breugel, Niod, 250g, inv.nr. 124; T.A.M. Kole, PV d.d. 22.7.47, NA, CABR, inv.nr. 72796.

⁷⁴³ De Nederlandse Volksdienst werd in juli 1941 opgericht als de Nederlandse equivalent van de Nationalsozialistische Volkswohlfahrt in Duitsland. Het doel was de bundeling van al het sociaal-maatschappelijke werk om het zo een nationaalsocialistisch stempel te geven.

⁷⁴⁴ De NAD kwam voort uit de Opbouwdienst die na mei 1940 werd opgericht met als doel Nederlandse gedemobiliseerde militairen in te zetten voor het herstel van de oorlogsschade in Nederland. De dienst had in opzet geen nationaalsocialistisch karakter, maar kreeg dat in de loop van de tijd steeds meer.

Duitse school in Nederland en liet haar oudste dochter meedoen met oefeningen van de *Hitlerjugend*. In de zomer van 1944 leerde ze een stoker uit Vught, een zekere Van der Elst, kennen die haar attent maakte op het feit dat ze wellicht als Aufseherin in het kamp terecht kon.⁷⁴⁵

Om aangenomen te worden behoefden de vrouwen geen uitgebreide medische keuring te ondergaan. Ze werden meestal direct aangenomen op basis van een sollicitatiegesprek. Wel werd bij allen nagetrokken of ze geen strafblad hadden, wat bij geen van de vrouwen het geval was. Na hun aanstelling waren de vrouwen *Zivilangestellten der SS* en vielen onder de voorschriften, regels en strenge interne rechtspraak van die organisatie, maar maakten er niet volledig deel van uit. Ze hoefden geen eed van trouw op Hitler af te leggen en maakten geen deel uit van de SS-hiërarchie. Hun officiële benaming luidde *SS-Gefolge*.⁷⁴⁶

Nieuwe Aufseherinnen liepen de eerste weken mee met ervarener collega's en raakten zo vertrouwd met de werkzaamheden. Na enkele weken vertrokken ze naar Ravensbrück. Dat kamp was in de loop van 1942 het centrale opleidingscentrum voor Aufseherinnen geworden en tot april 1945 werden daar circa 3500 bewaaksters opgeleid.⁷⁴⁷ De Nederlandse vrouwen kregen er een opleiding van zes weken.⁷⁴⁸ Ze werden geschoold in het nationaalsocialistische gedachtegoed en het omgaan met vuurwapens, hoewel de Nederlandse Aufseherinnen in Vught geen vuurwapens droegen. Verder liepen ze ook in Ravensbrück met ervaren vrouwen mee. Na afloop van de opleiding werden de vrouwen getoetst op drie criteria, namelijk: 'Weltanschauliche und Nationalpol[itische] Ausrichtung', 'Dienstkunde und Bewährung im Einsatz' en 'Persönliche Haltung und Führung'.⁷⁴⁹

De vrouwen leerden officieel dat ze de gevangenen niet mochten mishandelen. Bij hun aanstelling moesten ze zelfs een verklaring tekenen waarin stond dat ze het

⁷⁴⁵ Sedlaček, PV d.d. 27.8.46, NA, CABR, inv.nr. 110183; De andere Aufseherin met Duitse achtergrond was Lies Koch. Haar moeder kwam oorspronkelijk uit Duitsland.

⁷⁴⁶ De status van de Aufseherinnen binnen de SS werd in de zomer van 1942 geregeld middels het Kommandaturbefehl nr. 3, d.d. 24.7.42. Zie: Arndt, 'Das Frauenkonzentrationslager'. In: *Dachauer Hefte* 136.

⁷⁴⁷ Erpel 'Einführung'. In: Idem (red.), *Im Gefolge der SS* 26.

⁷⁴⁸ Zie onder andere: Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; Schot, PV d.d. 27.1.47, NA, CABR, inv.nr. 76193; Sommige vrouwen zeiden dat ze een opleiding van vier weken hadden gehad: Koorn, PV d.d. 14.7.47, NA, CABR, inv.nr. 70069; W. Kuypers, PV d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 111917. De officiële opleidingsduur was eerst drie maanden. Toen de behoefte aan bewaaksters toenam, werd de opleiding tot zes weken teruggebracht. Kompisch, *Täterinnen* 160.

⁷⁴⁹ G. Schwarz, 'SS-Aufseherinnen in nationalsozialistischen Konzentrationslagern (1933-1945)'. In: *Dachauer Hefte: Täter und Opfer* 10 (1994) 32-49, aldaar 42.

straffen van de gevangenen aan de daartoe bevoegde personen over zouden laten en gevangenen niet zelf zouden slaan.⁷⁵⁰ Maar Jenny van R. verklaarde na de oorlog: ‘Ik ben uit Ravensbrück teruggekeerd met een zware last en drukkend gevoel. Ik heb daar gezien dat vrouwelijke gevangenen werden geslagen en geschopt en gebeten door een hond.’⁷⁵¹ Om zichzelf verder niet te belasten haastte ze zich vervolgens te verklaren dat de cursus die ze had gevolgd niet van toepassing was op kamp Vught omdat dat een doorgangslager was.⁷⁵² Ook Suze Arts was in Ravensbrück onder de indruk van de omstandigheden, die volgens haar ‘zeer treurig’ waren. Maar ook zij benadrukte dat ze daar verder persoonlijk niets mee te maken had gehad.⁷⁵³

Aan het einde van hun opleiding kregen de vrouwen een grijs uniform en waren ze volwaardige Aufseherinnen. ‘Ook hoorde ik van Eef dat je uniform hebt en dat het je denderend staat, ’t leukst van alle meisjes; we zijn razend benieuwd, je komt vast gauw eens even om de hoek kijken, hè?’, schreef Gerda Grijseels aan Lies Koch.⁷⁵⁴ Ook Ria Jorink was trots op haar uniform. Ze schreef aan NSKK’er Jan Thier: ‘Een kepi op dan een jasje met adelaar op de linkermouw en een broekrok, die ken je zeker wel en dan nog lange laarzen gewoon sjiek.’⁷⁵⁵

Een aantal Aufseherinnen kreeg een vaste taak, zoals de Duitse Hilde Schieber, die eerst hoofd was van het vrouwenrevier en later van het naaiatelier, of Jo van D., die leidster was in de barak waar joodse kinderen verbleven.⁷⁵⁶ De meeste bewaaksters hadden echter steeds wisselende werkzaamheden die bestonden uit het begeleiden van de gevangenen, naar onder meer het werk, de barakken, het ziekenhuis en bij het eten halen en het bewaken van gevangenen tijdens het werk in de vele verschillende werkcommando’s. Wanneer de bewaaksters dienst hadden verbleven ze boven de Kommandantur waar ze met elkaar kamers deelden; tijdens vrije dagen of weekenden gingen ze naar huis.

⁷⁵⁰ Na de oorlog verwees een heel aantal Aufseherinnen naar deze verklaring om hun claim dat ze de gevangenen niet mishandeld zouden hebben, kracht bij te zetten. Zie: Jo van D., PV d.d. 8.10.46, NA, CABR, inv.nr. 75815; Jorink, PV d.d. 18.11.47, NA, CABR, inv.nr. 60645; Koch, PV d.d. 6.9.46, NA, CABR, inv.nr. 69281; Koorn, PV d.d. 14.7.47, NA, CABR, inv.nr. 70069; Jenny van R., PV d.d. 14.8.46, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁷⁵¹ Jenny van R., PV d.d. 14.8.46, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁷⁵² Ibidem.

⁷⁵³ Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁷⁵⁴ Koch, Brief d.d. 21.1.44, NA, CABR, inv.nr. 69281.

⁷⁵⁵ Jorink, Brief d.d. 6.2.44, NA, CABR, inv.nr. 60645.

⁷⁵⁶ Ze bleef leidster tot de kindertransporten in juni 1943. Daarna waren nog slechts enkele, voornamelijk oudere, kinderen in het kamp over en was een aparte kinderbarak niet meer nodig.

De gevangenen van het Frauenlager

De gevangenen in het vrouwenkamp behoorden hoofdzakelijk tot vier verschillende categorieën; er waren joodse en politieke gevangenen, ‘asocialen’ en gijzelaars.⁷⁵⁷ De joodse gevangenen waren de eerste tijd gescheiden van de anderen, hoewel er wel contact plaatsvond. Tot ver in 1943 werden de niet-joodse vrouwen door de joodse vrouwen ingeschreven omdat in de Schreibstube van het vrouwenkamp en de zogeheten Bekleidungskammer alleen joodse vrouwen werkten. Daarnaast kwam men elkaar tegen bij Philips, waar de vrouwen naast elkaar werkten. In de zomer of het najaar van 1943 werden beide afdelingen samengevoegd en leefden de vrouwen in dezelfde barakken.⁷⁵⁸

Het grootste deel van de vrouwelijke gevangenen zat vast wegens verzetsactiviteiten. Het aantal verzetsvrouwen in Nederland bedroeg volgens ruwe schattingen ongeveer tien procent van het totale aantal verzetslieden, wat neerkomt op circa 3000 vrouwen.⁷⁵⁹ Ongeveer veertig procent van deze vrouwen werd tijdens de oorlog gearresteerd en opgesloten in gevangenissen en concentratiekampen, waaronder Vught.⁷⁶⁰ Het grootste deel van deze vrouwen waren jonge, ongetrouwde vrouwen zonder kinderen. Deze vrouwen waren minder gebonden en hadden niet de verantwoordelijkheid voor een gezin. Getrouwde vrouwen die meededen in het verzet waren meestal al wat ouder en uit de kleine kinderen.

Vrouwen met een hogere opleiding raakten eerder bij het verzet betrokken dan lager opgeleiden, met uitzondering van leden van de Communistische Partij van Nederland (CPN), die zeer actief waren in het verzet, maar meestal een lagere opleiding hadden. De verzetsdeelname van gereformeerde, vrijzinnige en onkerkelijke

⁷⁵⁷ Daarnaast was er ook een aantal Jehovah's Getuigen met een paarse driehoek. Hun aantal was echter zo gering dat zij hier niet als aparte groep behandeld zullen worden. Een van hen was Johanna Wildschut. Zie: T. Piersma, *Getrouw aan hun geloof. De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen in de Tweede Wereldoorlog* (Westervoort 2005) 158-165.

⁷⁵⁸ Assou-Polak, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 528 p. 7.

⁷⁵⁹ De bepaling van het aantal vrouwen dat een bijdrage heeft geleverd aan het verzet, hangt samen met de gehanteerde definitie. Veel activiteiten werden gezien als natuurlijke vrouwelijke taken, zoals gastvrouwschap bij vergaderingen of de opvang van mannelijke verzetsleden, en werden niet als verzet beschouwd.

⁷⁶⁰ B. de Graaff en L. Marcus, *Kinderwagens en korsetten. Een onderzoek naar de sociale achtergrond en de rol van vrouwen in het verzet, 1940-1945* (Amsterdam 1980) 46; Naar de achtergrond van deze vrouwen is relatief weinig onderzoek gedaan. Twee uitgegeven doctoraalscripties, beiden uit 1980, zijn de enige twee boeken over de rol en positie van vrouwen in het verzet. Naast *Kinderwagens en korsetten* is dat: M. Schwegman, *Het stille verzet. Vrouwen in illegale organisaties. Nederland 1940-1945* (Amsterdam 1980); Meer recent verschenen er wel twee boeken waarin individuele verzetsvrouwen geportretteerd werden: J. Hof, *Vrouwen in het verzet 1940-1945. 'Tot iedere tegenwerking bereid'* (Baarn 1995); J. Crum, *Wat bewoog u? Gesprekken met mannen en vrouwen uit het verzet* (Soesterberg 2007).

vrouwen was hoger dan op grond van hun bevolkingsaandeel te verwachten zou zijn en dat van katholieke en hervormde vrouwen lager. Als laatste kwamen de meeste vrouwen uit grote steden, omdat de sociale controle op het platteland groter was en het meer opviel wanneer vrouwen vaak of langere tijd van huis waren.⁷⁶¹

De verzetsactiviteiten lagen grotendeels in het verlengde van de traditionele sekserollen. Vrouwen waren actief bij het verlenen van hulp aan onderduikers, neergeschoten geallieerde piloten en bij het redden van joodse kinderen. Toen later in de oorlog de Arbeidsinzet ertoe leidde dat mannen zich niet meer zo makkelijk op straat durfden te vertonen, raakten vrouwen ook steeds meer betrokken bij koerierswerk; het wegbrengen van illegale bladen, bonkaarten, wapens, geld en dergelijke.⁷⁶²

De motieven van de vrouwen om verzetsactiviteiten te ontplooien, liepen sterk uiteen.⁷⁶³ Volgens de historici Bob de Graaf en Lidwien Marcus vormden humanitaire overwegingen voor veel vrouwen een belangrijke drijfveer.⁷⁶⁴ Zoals Jo Polak-van 't Kruys, in 1924 geboren in een socialistisch arbeidersgezin, het vijftig jaar na dato verwoordde: 'Verzet is een te groot woord; zo zag je dat toen niet. Het was meer: mensen die geholpen moesten worden.'⁷⁶⁵ Verder werd een antifascistische overtuiging vaak als beweegreden genoemd, vooral door communistische of socialistische vrouwen. Drijfveren als vrijheids- en vaderlandsliefde, godsdienstige overwegingen en anti-Duitse gezindheid waren ook van belang, maar speelden een aanmerkelijk minder prominente rol.⁷⁶⁶

De derde categorie vrouwen in het vrouwenkamp waren de 'asocialen'. Deze groep bestond voor een deel uit vrouwen die waren opgepakt omdat ze verordeningen van de Duitse bezetter hadden overtreden. Bijvoorbeeld omdat ze na spertijd nog op straat waren of wegens het beledigen van de Führer. Zo vertelde mevrouw Tollenaar-Ubbens dat een jonge gevangene was opgepakt omdat ze in een café 'Swing, swing – Hitler gaat de doodskist in – Göring met z'n kale kop – gaat er bovenop', had gezongen.⁷⁶⁷ Een groot deel van de 'asociale' vrouwen bestond uit prostituees die

⁷⁶¹ De Graaff en Marcus, *Kinderwagens en korsetten* 47-60 en 95-99.

⁷⁶² J. Withuis, *De jurk van de kosmonaute. Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam 1995) 166-169

⁷⁶³ Het is opvallend hoe weinig er in verslagen en verklaringen gezegd werd over de motieven om verzetsactiviteiten te ontplooien. Dit hangt mogelijk samen met het feit dat zo vlak na de oorlog de beweegredenen als vanzelfsprekend en algemeen bekend werden verondersteld.

⁷⁶⁴ De Graaff en Marcus, *Kinderwagens en korsetten* 32.

⁷⁶⁵ J. Withuis, *Drie vrouwen, drie levens, één oorlog* (Utrecht 1996) 44.

⁷⁶⁶ De Graaff en Marcus, *Kinderwagens en korsetten* 32-33.

⁷⁶⁷ Tollenaar-Ubbens, Dagboek d.d. 14.9.43, Niod, 244, inv.nr. 186.

geslachtsziekten onder Duitse soldaten hadden verspreid. Een groep van circa 70 Rotterdamse prostituees behoorde tot de eerste gevangenen die voor vele maanden in het Frauenlager werden opgesloten.⁷⁶⁸ De commissaris van de Zedenpolitie te Rotterdam, Lems, vertelde na de oorlog over de maatregelen die het Duitse bezettingsbestuur tegen deze vrouwen nam. In individuele gevallen, wanneer bij een Duitse soldaat een geslachtsziekte was geconstateerd, waarschuwde de dienstdoende *Sanitäter* de politie. Op basis van gegevens over de vrouw en het café waarin de soldaat de desbetreffende vrouw had ontmoet, werd zij dan door de zedenpolitie opgespoord en naar de Geneeskundige Dienst, De Baan, gebracht.⁷⁶⁹

Daarnaast werden er ook razzia's gehouden in cafés waar veel Duitse soldaten kwamen. Hierbij werden dan alle meisjes van lichte zeden opgepakt en naar de Baan gebracht, waar onderzocht werd of zij een geslachtsziekte hadden. Het kwam ook voor dat de zedenpolitie vrouwen moest ophalen die drie of meer keer wegens geslachtsziekten in behandeling waren geweest. Ze werden dan voor enkele weken naar kamp Vught gestuurd.⁷⁷⁰ Dit was deels als straf, maar tegelijkertijd werden de vrouwen behandeld met Salvarsan, waarmee syfilis bestreden werd. Na de behandeling gingen deze vrouwen weer naar huis.⁷⁷¹

De laatste categorie werd gevormd door de gijzelaarsvrouwen, die in totaal ongeveer uit vierhonderd vrouwen heeft bestaan.⁷⁷² Dit waren voornamelijk Sippengeiseln die vastgezet waren om hun voortvluchtige mannen, zonen of broers te bewegen zich aan te geven. Volgens politiek gevangene Fischer was hun psychische gesteldheid anders, omdat zij niet voor bepaalde daden vastzaten en zich zorgen maakten om hun dierbaren. Daarbij konden ze moeilijk op vrijlating hopen, want dat betekende dat de gezochte dan gevonden was.⁷⁷³ Gijzelaar Jantje Schipper-ter Strake verklaarde na de oorlog juist dat ze nooit in de put zat: 'Er waren wel vrouwen die de moed wel eens verloren, maar ik vond het zo de moeite waard dat ik voor mijn man zat, dat ik me daardoor gesterkt voelde.'⁷⁷⁴ Het kwam echter ook voor dat

⁷⁶⁸ Jo van D., Brief N.H. Schokking d.d. 12.9.47, NA, CABR, inv.nr. 75815; Een aantal van deze vrouwen zat tot en met het einde van het kamp in Vught en werd daarna naar Ravensbrück getransporteerd. M. Burger-Steensma, *Zo was het ...ongeveer...* (S.l. [Oudewater] 1984) 28.

⁷⁶⁹ Lems, Verslag van het onderhoud met de heer Lems, Commissaris van de Zedenpolitie te Rotterdam, Niod, 250g, inv.nr. 665 p. 1.

⁷⁷⁰ Ibidem.

⁷⁷¹ T. Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar. Kampervaringen* (Amsterdam 1983) 56.

⁷⁷² De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden*, VIII 651.

⁷⁷³ Fischer, 'Aantekeningen', Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1.

⁷⁷⁴ Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 8.

Sippengeiseln werden vrijgelaten voordat de gezochte zich gemeld had of gevonden was.⁷⁷⁵

Het vrouwenkamp als geheel kende, net als het joodse kamp, dus een grote differentiatie. De vraag is nu hoe de andere gevangenen zich tot elkaar verhielden en of er sprake was van strijd of saamhorigheid? Wat betreft de niet-joodse vrouwen bestond er duidelijke scheiding tussen de politieke en ‘asociale’ vrouwen, en dan met name de prostituees.

Vanuit het perspectief van de politieke gevangenen trokken de leden van de ‘stoottroepen’, zoals een van de bijnamen van prostituees luidde, sterk naar elkaar toe, terwijl de andere vrouwen hen liever op afstand hielden.⁷⁷⁶ Dit kwam voor een deel voort uit de (onredelijke) angst voor besmetting. Zo vertelde Conny van Otten na de oorlog dat de gevangenen de prostituees bij haar in de barak ‘kleefjes’ noemden, omdat op hun pannen en bekers stukjes pleister waren geplakt om ze uit elkaar te kunnen houden.⁷⁷⁷ Maar meest belangrijk was wel dat veel van de vrouwen moeite hadden met de mentaliteit van de prostituees en hun (on)zedelijke moraal. Dit werd versterkt doordat sommige prostituees hun werkzaamheden in het kamp voortzetten door met mannelijke gevangenen, kapo’s en SS’ers het bed in te duiken.⁷⁷⁸

Maar er waren ook gevangenen die wat meer sympathie voor de vrouwen op konden brengen en bewondering hadden voor het feit dat ze zich niet zomaar uit het veld lieten slaan:

Vorige week hebben we in het blok een prachtgrap beleefd. Niemand had meer iets te roken. Zelfs de stoottroep niet en dat zegt heel wat. (...) Plotsklaps krijgt de stoottroep een lumineus idee. (...) Wij gebruiken al maanden lang de spijlen van onze bedden als asbak. Vroeger verdwenen daar ook de peuken in. Als je nu dus de bedden omdraait komt er na een reuze

⁷⁷⁵ Dit was bijvoorbeeld het geval bij het gezin Gouman. Vader, moeder, vier zonen en drie dochters werden opgepakt omdat een vijfde zoon, die wachtmeester was bij de marechaussee, ondergedoken zat. De vrouwen werden op 17 december en de mannen een week later vrijgelaten, zonder dat de ondergedoken zoon zich had gemeld. 7058 [Gouman], *Ondergedoken politie gestraft: Vught 1943. Herinneringen van oud-gevangenen: 407,480,409,410,7056, 7058,7059 en 7060* (S.I. s.a.) 78 en 80-81.

⁷⁷⁶ Een andere bijnaam was straatmadelieven. Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1; En ‘de afdeling hoera’. Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 56; Burger-Steensma, *Zo was het* 28.

⁷⁷⁷ C. van Otten-Snijders, Afschrift van verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 693.

⁷⁷⁸ Zie onder andere: Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1; L.F. Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 7; Koorn, PV d.d. 20.5.47, getuige H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 70069.

hoeveelheid as van de laatste maanden de as en peuken van lang vervlogen tijden tevoorschijn. De oogst was groot en de stoottroep had weer te roken.⁷⁷⁹

En politiek gevangene Non Verstegen beschreef hoe leden van de ‘stootploeg’ op tweede kerstdag 1943 dronken in de barak kwamen.⁷⁸⁰ Een van de vrouwen had een ‘treurige dronk’ en lag op bed te huilen: “‘ben ik nu zo slecht dat ik zo lang moet zitten?’”. En een paar oude dametjes kregen zo’n medelijden met haar, dat ze zeiden: “‘Ach, dat arme kind, dat heeft heimwee naar haar moeder’”.⁷⁸¹ Het was volgens Non maar goed dat ‘die oudjes’ niet in de gaten hadden dat het kwam doordat ze ‘stikvol jenever’ zat. Verschillende vrouwen bekommerden zich om de dronken vrouwen en legden hen ‘zo goed en zo kwaad als het ging’ in bed.⁷⁸² Alhoewel de ‘stoottroepen’ een groep op zichzelf vormden, werden ze dus niet buiten de kampsamenleving geplaatst en bleven medegevangenen ook naar hen toe zorgzaam.

Aan de andere vrouwen die tot de categorie ‘asocialen’ behoorden, werd maar zelden gerefereerd, maar duidelijk is dat de politieke gevangenen op hen neer keken. ‘Er zitten hier natuurlijk ook vrij veel nare elementen onder, maar die weren we’, schreef Tineke Wibaut aan haar moeder.⁷⁸³ En Non Verstegen vertelde over de ‘bepaalde mentaliteit’ die je moest hebben om ’s avonds een plek bij de kachel te bemachtigen en dat ze zich daar verre van hield.⁷⁸⁴ Mieke Burger-Steensma verklaarde na de oorlog dat ze gelukkig niet op de Schreibstube had gewerkt, want dan moest je goed kunnen ‘schmeicheln’ bij de Aufseherinnen anders lag je er meteen uit. ‘Niet onze beste vrouwen hebben daar dus gewerkt’, concludeerde ze.⁷⁸⁵

Het meest duidelijk was Han Schokking, hoofd van de sociale afdeling van het Nederlandse Rode Kruis, die als 34-jarige in kamp Vught zat. Zij schreef na de oorlog:

⁷⁷⁹ Wibaut, Brief d.d. 7.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 63a-b; Een aantal prostituees moest in september 1944 mee naar Ravenbrück. Daar waren de omstandigheden vele malen zwaarder en ontwikkelde zich tussen de voormalige Vughtse politieke gevangenen en prostituees een bijzondere verstandhouding. Zo schreef Wibaut later in haar boek dat het boeiende meiden waren met een hart van goud. En over Jans, een bordeelhoudster uit Rotterdam, schreef ze, ‘Jans kon je af en toe verrot schelden, maar haar “pokke wijf” was ook een bewijs van vriendschap.’ Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 56; Zie ook: Burger-Steensma, *Zo was het* 28.

⁷⁸⁰ Ze was op 8 december 1942, op 32-jarige leeftijd, opgepakt wegens verzetsactiviteiten. Ze was aangesloten bij de groep van Jeanne Schrijver, waar onder meer ook de beeldhouwer Johan van Zweden deel van uit maakte. Van Zweden kwam later ook in kamp Vught terecht. Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 1.

⁷⁸¹ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 56.

⁷⁸² Ibidem, 56-57.

⁷⁸³ Wibaut, Brief d.d. 6.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 15.

⁷⁸⁴ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 143.

⁷⁸⁵ M. Burger-Steensma, Verslag, NMKV, Ordner Egodocumenten p. 5.

‘M.i. wordt te vaak vergeten dat het aantal werkelijk principieel gestraften niet zo heel groot was in het K.Z. in verhouding tot de vele a-sociale en misdadige elementen.’ Zij meende dat voor deze groep ‘andere maatregelen en straffen nodig waren dan voor de politieke gevangenen’.⁷⁸⁶

Kenmerkend voor het vrouwenkamp was dat de gevangenen met een rode driehoek niet verdeeld waren naar politieke overtuiging. Zo stond de communistische overtuiging van de vrouwen vriendschappen niet in de weg, getuige onder meer de verklaring van Ali van Manen. Ze was enthousiast over het Philips-Kommando waar allerlei bijzondere vrouwen werkten, onder wie communistes, moeders en jonge meisjes die allemaal bijzondere persoonlijkheden waren. Het waren, volgens haar, stuk voor stuk fijne, meelevende, mensen, die alles voor een ander over hadden en intuïtief wisten wanneer je hun steun nodig had.⁷⁸⁷ Vaak werd er niet eens verwezen naar de politieke overtuiging van medegevangenen. Zo was de communiste Tine van Ieperen een goede vriendin van Tineke Wibaut, maar in haar brieven zijn geen verwijzingen naar Van Ieperens communistische overtuiging te vinden. Hetzelfde gold voor Non Verstegen.⁷⁸⁸ Zij had een communistische achtergrond, maar daar werd in de vele beschrijvingen die er van haar zijn, niet aan gerefereerd.⁷⁸⁹

De groep vrouwelijke gijzelaars telde in het najaar van 1943 circa 130 vrouwen en was daarmee groot genoeg om in een eigen barak te worden ondergebracht. Daar vormden ze een hechte gemeenschap. Op het laatst was het alsof iedereen in de barak familie van je was, schreef Janna de Koning-Gouman na de oorlog. ‘Als je ’s morgens naar je werk ging kuste je elkaar of je altijd bij elkaar was geweest.’⁷⁹⁰ En Ali Koopmans, die blokoudste van de barak was, schreef na de oorlog:

⁷⁸⁶ Jo van D., Brief N.H. Schokking d.d. 12.9.47, Niod, 250g, inv.nr. 118.

⁷⁸⁷ A. van Manen, ‘Sfeer’, Niod, 250g, inv.nr. 674.

⁷⁸⁸ Ze was tot 1936 lid geweest van de CPN. In 1940 meldde zij zich weer opnieuw aan omdat ze zo actief waren in het illegale werk, maar naar eigen zeggen deelde ze de opvattingen van de partij niet meer. Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 1.

⁷⁸⁹ Dit is des te opmerkelijker omdat, zoals Jolande Withuis in haar boek *Na het kamp* aantoonde, na de oorlog al snel een strijd losbarstte tussen oud-gevangenen over de waarde van het verzet en de wijze waarop de kampgeschiedenis herdacht diende te worden. Zo wilden de communisten de na de oorlog opgerichte kampcomités gebruiken als instrument in de CPN-politiek en mocht er geen aandacht zijn voor individuele verzetsacties of het persoonlijke leed, terwijl dit juist in niet-communistische comités centraal stond. Withuis, *Na het kamp* 32; Ook de verschillen in politieke opvatting tussen Hetty Voûte, Gisela Söhnlein en Tineke Wibaut enerzijds en de communiste Tine van Ieperen anderzijds, deden hun innige vriendschap na de oorlog eindigen in ruzie. Maar kennelijk waren in het kamp karakter en solidariteit belangrijker dan politieke overtuiging.

⁷⁹⁰ J. de Koning-Gouman, Verslag, NMKV, Ordner 5a.

‘Onze barak was werkelijk “de Elitebarak”. Bij ons heerste orde en was er naastenliefde, verdraagzaamheid en eerbied voor elkanders opvattingen.’⁷⁹¹

Na de vrijlatingen van december 1943 en januari 1944 was het aantal gijzelaars zo klein dat ze ondergebracht werden bij de rest van de vrouwen. Daarbinnen vormden ze geen apart te onderscheiden groep aangezien hun behandeling en positie verder vrijwel gelijk was aan die van de andere vrouwen. ‘Ze waren over ’t algemeen solidair met de andere gevangenen’, aldus mevrouw Fischer.⁷⁹²

Hoewel er een aantal duidelijke scheidslijnen door het vrouwenkamp liepen, leidde dit niet tot onderlinge ruzie of strijd. Zelfs voor de prostituees, die het meest duidelijk buiten de groep stonden, kon een groot deel van de vrouwen nog wel sympathie opbrengen. Ook in andere vrouwenkampen bleek dat de samenbindende krachten over het algemeen sterker waren dan de verschillen. Zo constateerde de historica Sybil Milton:

Bindungen auf Grund religiöser und politischer Überzeugungen mögen für Frauen nicht spezifisch gewesen sein, der Grad des für Frauen erreichbaren Gruppenzusammenhaltes und uneigennütigen Beistands scheint jedoch erheblich größer gewesen zu sein.⁷⁹³

‘Geslagen werd er vrijwel niet. (...) Schelden en schreeuwen was aan de orde van de dag’

Over de verhouding tussen de vrouwelijke gevangenen en de Aufseherinnen schreef David Koker dat deze ‘heel merkwaardig’ was. ‘Tot een aantal bepaald kameraadschappelijk.’⁷⁹⁴ En evenals gijzelaar Sipko Boersma constateerde Koker dat de vrouwelijke gevangenen zich regelmatig verzetten tegen de voorschriften van de bewaaksters.⁷⁹⁵ Van een ijzeren greep van de Aufseherinnen op de gevangenen was dus geen sprake, maar hoe gedroegen de bewaaksters zich dan wel?

⁷⁹¹ A. Koopmans, Brief d.d. 12.6.45, NMKV, Collectie J. de Koning-Gouman, (37), inv.nr. 128.

⁷⁹² Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1.

⁷⁹³ S. Milton, ‘Deutsche und deutsch-jüdische Frauen als Verfolgte des SS-Staates’. In: *Dachauer Hefte: Frauen-Verfolgung und Widerstand 3* (1987) 3-20, aldaar 15; Zie ook Pollak, *Die Grenzen des Sagbaren* 100 en 120-125; H. Embacher, ‘Frauen in Konzentrations- und Vernichtungslagern – weibliche Überlebensstrategien in Extremsituationen’. In: R. Streibel en H. Schafranek (red.), *Strategie des Überlebens. Häftlingsgesellschaften in KZ und Gulag* (Wenen 1996) 145-167, aldaar 153.

⁷⁹⁴ Koker, *Dagboek* 180.

⁷⁹⁵ Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 10.

Een veel gehoorde klacht over de Aufseherinnen betrof hun taalgebruik. Er werd door hen heel wat afgesnauwd, geschreeuwd en gescholden. Zo schreef Tineke Wibaut aan haar moeder: ‘Je lacht je dood als je hoort waarvoor ze ons allemaal uitscheldt. Elende Hunde, Mistvieh, benüzte Bandage, Saubände, enz.enz.’⁷⁹⁶ Dit schelden ging geregeld gepaard met een klap, schop of aan de haren trekken. Zo getuigde de joodse gevangene H. Kops dat de bewaaksters, als er iets niet naar hun zin ging, of een gevangene liep hen voor de voeten, zo iemand opzij geduwd werd, ‘wat meestal met een snauw of een tik (...) gepaard ging’.⁷⁹⁷

Hoewel in de geschiedschrijving over kamp Vught in de loop der jaren het beeld is ontstaan dat de Aufseherinnen wrede vrouwen waren met een zeer hardhandig en hardvochtig optreden, blijkt dat direct na de oorlog het gedrag van de Aufseherinnen over het algemeen minder sterk als hardhandig en wreed beoordeeld werd. Typerend is de opmerking van mevrouw Fischer die zei dat er wel eens een tik uitgedeeld werd, maar dat er geen sprake was van veelvuldige mishandelingen. ‘Er moest gehoorzaamd worden. Geslagen werd er vrijwel niet. (...) Schelden en schreeuwen was aan de orde van de dag’, verklaarde ze.⁷⁹⁸

Uit de getuigenissen spreekt wel boosheid en verontwaardiging over het feit dat de jonge vrouwen, die zogezegd net kwamen kijken en zich heel wat voelden in hun uniform, zich leenden voor dit werk en het handhaven van absurde kampregels. Ten aanzien van hun optreden hadden de getuigenissen veelal een strekking als: ‘Zij was een onverschillig type en had geregeld omgang met een SS-bewaker. Ik heb eenmaal gezien, dat (...) [ze] op een appèl een medegevangene met de bloote hand in het gezicht sloeg.’⁷⁹⁹ Of: ‘[Ze] was streng in haar optreden en kon op bekoorlijke wijze (...) schelden. Het moet echter gezegd worden, dat zij steeds redelijk bleef en zich nimmer schuld maakte aan slaan en mishandelen.’⁸⁰⁰

De opmerking ‘zij had geregeld omgang met een SS-bewaker’ is veelzeggend. en geeft aan dat het gedrag van de Aufseherinnen niet alleen beoordeeld werd op basis van hun taal- en geweldgebruik. Dat een heel aantal Aufseherinnen in het kamp verkering kreeg met een SS’er werd algemeen bekritiseerd. Verschillende bewaaksters raakten in de loop van hun diensttijd zelfs in verwachting. Zo raakte Suze

⁷⁹⁶ Wibaut, Brief d.d. 17.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 27.

⁷⁹⁷ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige H. Kops, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁷⁹⁸ Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 2.

⁷⁹⁹ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige A. Hagenaar, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁸⁰⁰ Sedlaček, PV d.d. 24.3.47, getuige H. Rutten, NA, CABR, inv.nr. 110183.

Arts zwanger van Franz Ettlinger, Katja Schot van Friedrich Meyerhoff en Jo van D. van de Nederlandse SS'er Harm Oterdoom, met wie ze in het najaar van 1944 trouwde. De gevangenen typeerden de bewaaksters als vrouwen die op seksueel gebied volkomen losgeslagen waren en meer oog hadden voor de SS'ers dan hun werk en het iedere keer weer met een ander aanlegden. Zo werd Suze Arts omschreven als iemand met een 'hyper sexuele mannenjacht lust' en verklaarde Ester van Broeckhoven dat Katja Schot geen moeite deed om iets te doen aan het water dat in de toiletruimte stond, maar intussen met een SS'er stond te vrijen.⁸⁰¹

Een ander belangrijk criterium bij de beoordeling van de bewaaksters was hoe ze reageerden op onschuldige overtredingen, zoals eten koken op de kachel in de barak of jassen gebruiken als extra deken tijdens koude nachten. Er waren bewaaksters die dit oogluikend toe stonden, maar er waren ook Aufseherinnen die vrijwel nooit bereid waren iets door de vingers te zien en overal melding van maakten. De gevangenen beschouwden die Aufseherinnen als onaangenaam en kwaadaardig, want meldingen leidden over het algemeen tot vrij zware straffen in de vorm van strafappèl, bunkerstraf of verlenging van de straftijd. Dit laatste was de meest zware straf, die nog verergerd werd door het feit dat de gevangenen niet op de hoogte gebracht werden van het feit dat er tijd aan hun straf was toegevoegd en hoeveel, zodat vrouwen tevergeefs op hun vrijlating wachtten.

Bunkerstraf werd in het vrouwenkamp veelvuldig toegepast, ook voor relatief kleine overtredingen, zoals roken wanneer dat niet was toegestaan.⁸⁰² Hiermee diende het als alternatief voor de bokstraf die aan vrouwen niet opgelegd werd. Aan de bunkerstraf kon een zware of minder zware invulling gegeven worden, al naar gelang de ernst van de overtreding. Non Verstegen bijvoorbeeld zat na haar voorttrekkersrol bij de bestraffing van een medegevangene die verdacht werd van verraad, weken eenzaam in *Dunkelhaft* zonder bed of emmer om haar behoefte op te doen en met onvoldoende eten. Zij schreef later: 'Mijn hele kamptijd heb ik zeker geweten dat ik het overleven zou, maar in de bunker heb ik vaak gedacht dat ik dood zou gaan.'⁸⁰³

Voor minder zware overtredingen werd een gevangene kort opgesloten met voldoende voorzieningen en dan viel de bunkerstraf mee. Zo schreef Tineke Wibaut

⁸⁰¹ Arts, Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557; Schot, PV d.d. 27.3.47, getuige E. van Broeckhoven, NA, CABR, inv.nr. 76193.

⁸⁰² Fischer, 'Aantekeningen', Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 4; Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 29; Wibaut, Brief d.d. 16.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 64i.

⁸⁰³ Verstegen, Verklaring d.d. 17.12.47, Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 22.

over de straf van haar vriendin Suus van Stokkum die drie dagen de bunker in moest voor het roken van een sigaret:

Nu het niet koud meer is, helemaal geen straf. Integendeel, rustig alleen zitten, goed uitrusten en geen storende elementen om je heen. Alle tijd om eens rustig je gedachten over alle mogelijke dingen te laten gaan.⁸⁰⁴

Wat betreft de behandeling van de gevangenen maakten de Aufseherinnen nauwelijks onderscheid tussen vrouwen afkomstig uit de verschillende categorieën. Een viertal Aufseherinnen gaf na de oorlog toe antipathie tegenover de joden te hebben gevoeld, en soms harder tegen hen te zijn opgetreden, maar doorgaans behandelden de bewaaksters de joodse vrouwen niet stelselmatig slechter. Zo getuigde de joodse Jeanne Courant-Pool over Jenny van R., een Aufseherin die toegaf een aversie tegen de joodse gevangenen te hebben: ‘Wij dachten dat ze een felle anti-semiete was en daarom zo slecht voor ons, maar toen de niet-joodse vrouwen kwamen, was ze minstens zo erg.’⁸⁰⁵ Wel hadden de vrouwen in de gijzelaarsbarak als onderdeel van hun ‘bevoorrechte’ behandeling weinig van de Aufseherinnen te duchten. Maar toen de groep later zodanig geslonken was dat ze geen eigen barak meer hadden, verdween deze voorkeursbehandeling en werden zij hetzelfde bejegend als de andere gevangenen.⁸⁰⁶

Hoewel het oordeel over de meeste Aufseherinnen dus gematigd was, was er ook een aantal dat er in de getuigenverklaringen uitsprong in negatieve of positieve zin. Tot degenen die bijzonder negatief beoordeeld werden behoorden Suze Arts, Jo van D, Jenny van R. en Katja Schot. De voormalige gevangenen omschreven deze vrouwen in getuigenverklaringen in termen als: ‘onmenselijk’, ‘sadistisch’, ‘tiranniek’ en ‘beestachtig’. Volgens de gevangenen sloegen de vier vrouwen veel vaker en ‘met de vlakke hand’, wat zij opvatten als een teken van kwaadaardigheid en sadisme omdat deze klappen harder aankwamen. Daarnaast schreeuwden ze meer dan de anderen, hielden zich strikter aan de regels en maakten meer meldingen. Zo luidde een getuigenverklaring over Jenny van R.:

⁸⁰⁴ Wibaut, Brief d.d. 14.5.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 55.

⁸⁰⁵ Jenny van R., PV d.d. 25.2.47, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁸⁰⁶ Zie onder andere: De Koning-Gouman, Verslag, NMKV, Ordner 5a; Fischer, ‘Aantekeningen’, Niod, 250g, inv.nr. 594 p. 1; Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 14-15.

Ik heb meerdere malen een klap in het gezicht gekregen van Jenneke van R.(...). Zij sloeg gewoonlijk in het voorbij gaan als ik op de appelplaats stond of liep. Ik kan mij niet meer herinneren of Jenneke van R.(...) mij met een stok geslagen heeft, doch zij liep dikwijls met een stok in haar hand. (...) Zij gilte en schreeuwde altijd in het Duitsch als een wild beest. Ik weet dat Jenneke van R.(...) alle overtredingen van ons doorgaf aan den Commandant, waar dan gewoonlijk straf opvolgde. (...) Ik heb ook meerdere malen meegemaakt dat Jenneke van R. (...) de gevangenen zonder reden meer als een uur op de appelplaats liet staan.⁸⁰⁷

De negatieve beoordeling van Suze Arts en Katja Schot lijkt voor een belangrijk deel bepaald door hun betrokkenheid bij het bunkerdrama. Suze Arts kreeg van Grünewald de opdracht de vrouwelijke gevangenen op te halen en naar de bunker te begeleiden. Waarbij ze de gevangenen, die zich sterk voelden en dachten ‘dat enkele dagen bunker (...) [hen] niet zouden schaden’,⁸⁰⁸ toeriep: ‘Wacht maar, het lachen zal jullie wel vergaan, als je eenmaal in den bunker zit.’⁸⁰⁹ Nadat de bunkerstraf in een drama was geëindigd, trokken de vrouwelijke gevangenen uit die opmerking de conclusie dat Arts had geweten wat hen te wachten stond en desondanks aan de straf had meegewerkt.⁸¹⁰ Katja Schot was aanwezig bij het insluiten van de gevangenen en moest de speech van kampcommandant Adam Grünewald vertalen waarin hij de vrouwen beschuldigde van muiterij en zei dat ze niet mochten schreeuwen en geen raam mochten openen. Schot was ook degene die de volgende morgen als eerste de cel weer opendeed.

Er waren vrouwen die na de oorlog de beeldvorming rondom Arts en Schot in perspectief probeerden te plaatsen. Zo verklaarde Han Schokking: ‘Suze was een loeder, maar met werkelijk nog enige fatsoenlijke noties.’ En ze weigerde ‘om iemand te hangen door een uitspraak (...) in die verhitte uren, waar niemand ook de S.S. niet normaal reageerde’.⁸¹¹ Verstegen zei later over het feit dat Schot de woorden van

⁸⁰⁷ Jenny van R. PV d.d. 14.8.46, getuige M. Schelvis, NA, CABR, inv.nr. 75795.

⁸⁰⁸ Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 10.

⁸⁰⁹ Arts, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, getuige M. van Ieperen, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁸¹⁰ Of Arts inderdaad op de hoogte was, is niet zeker. Tijdens haar proces na de oorlog waren de meningen van de gevangenen daar ook over verdeeld. Arts, Brief Expogé d.d. 13.11.46, PV openbare rechtszitting BG Amsterdam d.d. 13.1.47, getuige M. van Ieperen, Brief L. Wastiaux d.d. 16.1.47 en Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

⁸¹¹ Arts, Brief N.H. Schokking d.d. 16.3.47, NA, CABR, inv.nr. 63557.

Grünewald had moeten vertalen: ‘Katja moet die speech vertaald hebben, wat op zichzelf haar niet zwaar aangerekend kan worden, omdat zij nu eenmaal de Aufseherin was.’⁸¹²

Toch kwamen beide Aufseherinnen, en met name Arts, in de ogen van de meeste gevangenen, en later ook in de publieke opinie, symbool te staan voor het drama. Hierbij heeft ongetwijfeld een rol gespeeld dat de hoofdverantwoordelijken, Grünewald en zijn adjudant, *SS-Obersturmführer* Arnold Strippel, na de oorlog niet ter verantwoording konden worden geroepen.⁸¹³ Arts en Schot waren daarmee de enigen die voor het bunkerdrama konden boeten. Arts werd afgeschilderd als een van de ‘onmenselijkste opzichtressen’ die met ‘sadistisch genoeg’ van het leed van de gevangenen in de bunker genoot.⁸¹⁴ En Schot als een ‘loeder’ met een ‘minderwaardig en wispelturig karakter’.⁸¹⁵

Er waren ook Aufseherinnen die vrij gunstig bekend stonden. Niet alleen omdat ze zich redelijk gedroegen en weinig of geen meldingen maakten, maar ook omdat ze de gevangenen hielpen. Vaak gebeurde dit door middel van het clandestien smokkelen of het niet verraden van smokkelroutes.⁸¹⁶ Een gevangene, mevrouw J.T. van den Berg, vertelde over Aufseherin Petra van E. dat ze werkelijk niets anders dan goeds over haar kon verklaren. Ze lapte regelmatig opdrachten van de Oberaufseherin aan haar laars en ze was zelfs een keer bij haar ouders in Boxmeer de groeten gaan brengen.⁸¹⁷

Hannie W., de jongste van allemaal, kreeg een wel heel positieve beoordeling van oud-gevangene Thea Berkers. Zij schreef na de oorlog in een brief aan de moeder van W. dat het schandalig was hoe Hannie na de oorlog behandeld werd, gelet op alle goeds dat ze voor de gevangenen had gedaan. Ze had de gevangenen die onder haar leiding het huis van de commandant schoon moesten maken heel vrij gelaten, had hen op het appel toe in plaats van uitgelachen, controleerde de pakketten nooit en had de

⁸¹² Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 69.

⁸¹³ Grünewald was in 1944 omgekomen aan het front en Strippel was voortvluchtig. In de jaren zestig en zeventig werd alsnog een poging gedaan om Strippel te berechten. De uitkomst was dat actieve betrokkenheid van hem niet met voldoende zekerheid kon worden bewezen en dat hem alleen ‘grove nalatigheid de dood ten gevolge hebbende’ ten laste kon worden gelegd, maar dat delict was inmiddels verjaard. Olink, *Vrouwen van Vught* 112.

⁸¹⁴ Arts, PV d.d. 24.5.46, getuigen M.A. Wasmoeth, M. van Ieperen, A.C. Haagsma en A.E. Rosendahl, NA, CABR, inv.nr. 63557

⁸¹⁵ Schot, PV d.d. 14.10.46, getuigen J.A. van Angeren en D.N. van Stam, NA, CABR, inv.nr. 76193.

⁸¹⁶ Koch, PV d.d. 23.4.47, getuige N.H. Schokking, NA, CABR, inv.nr. 69281.

⁸¹⁷ Petra van E., PV d.d. 16.10.47, NA, CABR, inv.nr. 33053.

gevangenen die op de Schreibstube werkten op de hoogte gehouden van nieuwsberichten.⁸¹⁸

Hulp aan de gevangenen was niet zonder risico, want als de betreffende Aufseherin betrapt werd, wachtte haar straf. Margot van Z., die op de administratie werkte, kwam zelf als gevangene in het kamp terecht nadat ze gesnapt was op het smokkelen van brieven. En van de negen Aufseherinnen die in december 1943 en maart 1944 naar Auschwitz en Krakau gestuurd werden om daar te werken, claimden vijf dat het als straf was voor geboden hulp. Hoewel dit door gevangenen niet bevestigd werd.

Dat de Aufseherinnen de gevangenen durfden te helpen, werd mede veroorzaakt door het gebrek aan overwicht van Gallinat. Toen zij in kamp Vught aankwam, maakte ze in eerste instantie wel indruk. Zo schreef Suze Arts dat het leven van de Aufseherinnen met haar komst sterk veranderde. Tot dan toe hadden zij hun dagtaken en rusttijden zelf in kunnen delen, maar vanaf dat moment moesten ze zich aan roosters en regels houden. Deze beperking van hun zelfstandigheid en de strengere discipline die Gallinat hen probeerde op te leggen, werden haar niet in dank afgenomen.⁸¹⁹ Gallinat had op haar beurt veel moeite met de ongedisciplineerdheid van de Vughtse Aufseherinnen die heel anders was dan ze in Ravensbrück gewend was.

Er ontstond een wederzijdse antipathie tussen Gallinat en de Aufseherinnen, die in de loop van de tijd verergerde. Gallinat poogde haar gezag over de Aufseherinnen te laten gelden, maar mede door haar geringe organisatievermogen lukte het haar niet om echt voldoende overwicht te krijgen. Ze had dan ook regelmatig woede-uitbarstingen, die waarschijnlijk een uiting waren van haar machteloosheid. Gevangene Han Schokking constateerde dat zelfs de Nederlandse Aufseherinnen over het algemeen lak aan haar hadden.⁸²⁰

Haar opvolgster, Gertrud Weniger, had ondanks haar jonge leeftijd de wind er goed onder. Zij pakte de zaken een stuk strakker en strenger aan dan haar voorgangster, maar ook zij kon op weinig sympathie van de Aufseherinnen rekenen. Zo schreef Tineke Wibaut aan haar vrienden:

⁸¹⁸ NA, CABR, W., Brief T. Berkers d.d. 16.7.45.

⁸¹⁹ Arts, vrijwillige verklaring z.d., NA, CABR, inv.nr. 63557

⁸²⁰ Jenny van R., Brief N.H. Schokking d.d. 27.1.47, NA, CABR, inv.nr. 75795.

Het is op het ogenblik net een gekkenhuis in het FKL [Frauenkonzentrationslager]. We hebben n.l. een nieuwe Oberknol, kersvers uit Auschwitz. 23 jaar oud. Maar ziet er veel ouder uit. Heeft bovendien een vreselijk ontevreden blasée smoel.. Ze is kennelijk van plan de zaak hier eens grondig te reorganiseren. Als het nu maar bij het plan blijft, zijn wij allang tevreden.. Om te beginnen moesten onze haren eraf. d.w.z. kort geknipt.. Grote consternatie. De oude Aufseherinnen die grondig de pé aan haar hebben, omdat ze ook voor hen erg streng is, hebben zowaar geprotesteerd. Gevolg, we hebben onze pruik nog.⁸²¹

Meer ontzag hadden de Aufseherinnen voor de Duitse SS. Zo verklaarde Winnie ter B. dat ze nooit meldingen had gemaakt, behalve als er een hogergeplaatste in de buurt was.⁸²² En er waren meer Aufseherinnen die na de oorlog zeiden dat ze strenger optraden als ze in de nabijheid van Duitse SS'ers waren. Getuigenissen van gevangenen bevestigen dit. Zo verklaarde de joodse mevrouw Kops over het stenen sjouwen dat het meerdere malen voorkwam dat 'als er een Duitscher in de buurt was, [Aufseherinnen] zich verdienstelijk trachtten te maken door de gevangenen met wat geschreeuw, liefst in het Duitsch, tot meer spoed aan te zetten'.⁸²³

Al met al verdient het beeld dat de Vughtse Aufseherinnen allemaal bijzonder sadistische en beestachtige vrouwen waren bijstelling. Een aantal bewaaksters sprong eruit vanwege hun hardhandigheid en hardvochtigheid en een aantal juist vanwege hun gemoedelijke optreden en de hulp die ze aan individuele gevangenen boden. Het gedrag van de meesten hield tussen deze twee uitersten het midden. De Aufseherinnen hadden de vrouwelijke gevangenen dus niet in een houdgreep van terreur en geweldgebruik, wat zijn weerslag had op de wijze waarop de Funktionshäftlingen hun functies vervulden en op de dynamiek tussen de gevangenen en de Aufseherinnen.

⁸²¹ Wibaut, Brief d.d. 28.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 67a; De gevangenen waren wel meer onder de indruk van Weniger dan van Gallinat, aldus Jo Witteveen-Timmerman. 'Als die "Oberknol", een type van 28 jaar, (...), zeide of schreeuwde "Ruhig", dan waren al die vrouwen muisstil.' Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 14.

⁸²² Winnie ter B., PV d.d. 12.9.46, NA, CABR, inv.nr. 9995

⁸²³ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige H. Kops, NA, CABR, inv.nr. 42754.

Ze kregen 'het appèl niet voor elkaar (...), want een paar vrouwen weigerden hun bed uit te komen'

Het systeem van Funktionshäftlingen had dezelfde vorm als in het mannelijke Schutzhaftlager, met als belangrijk verschil dat er in het Frauenlager niet gebruik werd gemaakt van Duitse kapo's. De term 'kapo' werd in het vrouwenkamp überhaupt niet gebruikt; de gevangenenleidsters van de werkcommando's heetten daar 'voorwerkers'. Gallinat stelde de Funktionshäftlingen aan, maar zij liet zich hierbij deels leiden door de gevangenen.

De Funktionshäftlingen speelden in het vrouwenkamp een minder prominente rol in de machtsverhoudingen dan in het mannenkamp. In het mannenkamp was de afstand tussen de gevangenen en Funktionshäftlingen groter en oefenden de laatsten nadrukkelijker macht uit over de aan hen ondergeschikte gevangenen. Waarbij zij die macht ook vaker aanwendden om hun eigen positie te versterken en de omstandigheden voor zichzelf en hun naaste kameraden zo aangenaam mogelijk te maken.

De vrouwelijke Funktionshäftlingen vormden meer een verlengstuk van de gevangenen en schipperden tussen het naleven van bevelen en het behartigen van de belangen van de gevangenen. Dit werd treffend verwoord door Non Versteegen, die schreef:

Aan de ene kant kreeg je orders van de SS die uitgevoerd moesten worden, en aan de andere kant moest je rekening houden met de wensen van de gevangenen en [afwegen] of de dingen in hun voor- of nadeel waren. Er waren natuurlijk dingen, die je weigeren kon, maar je kon ook weer niet stomweg alles weigeren.⁸²⁴

De vrouwelijke Funktionshäftlingen spanden zich in om het leven voor iedereen in de barak of op het werk zo aangenaam mogelijk te maken en in goede harmonie te laten verlopen. 'Als je zelf voor anderen leeft, sta je nooit met je handen in je haar', schreef Aaltje Krol-Groen over haar taak als blokoudste. 'Want dan staan er altijd wel weer

⁸²⁴ Versteegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 138.

een paar klaar om je te helpen. (...), dat vond ik zo fijn. Een dergelijke houding waardeer je zo.’⁸²⁵

Dit betekent niet dat de Funktionshäftlingen hun taak allemaal naar behoren vervulden en boven kritiek verheven waren. Zo werd er bijvoorbeeld geklaagd als het een Funktionshäftling niet lukte om de orde in de barak op een goede manier te handhaven of wanneer het eten niet eerlijk verdeeld werd. Ook werd de manier waarop Funktionshäftlingen leiding gaven niet altijd door iedereen gewaardeerd. Zo nam Tineke Wibaut het op voor blokoudste Riek, met wie niet iedereen even goed op kon schieten:

Ze is erg moeilijk voor zichzelf en voor anderen. Maar als je haar goed kent is ze een schat. Veel mensen vinden haar te heerszuchtig. Dat is niet waar. Ze is nu eenmaal onze voorvrouw en dan moet je ook naar haar luisteren.⁸²⁶

Maar verhalen van machtsmisbruik door vrouwelijke Funktionshäftlingen komen vrijwel niet voor en ook gebruikten ze geen geweld.

Een verklaring voor de geweldloze wijze waarop de vrouwen hun functies vervulden, is te vinden in het werk van sociologe en Auschwitz-overlevende Anna Pawelczynska. Zij schreef dat naarmate de SS gewelddadiger was en de kloof tussen de bewakers en de gevangenen groter, de Funktionshäftlingen geneigd waren ook meer geweld te gebruiken om de kloof tussen henzelf en de SS te dichten en ten aanzien van de ‘gewone’ gevangenen te vergroten.⁸²⁷ In het Frauenlager in Vught was de afstand tussen de Aufseherinnen en de vrouwelijke gevangenen relatief klein. De Aufseherinnen waren redelijk makkelijk benaderbaar, met de meesten viel nog wel enigszins te praten en ze maakten niet vaak gebruik van geweld. De Funktionshäftlingen hoefden dus niet veel geweld te gebruiken om zich te bewijzen ten opzichte van de Aufseherinnen of om zich af te zetten tegen de ‘gewone’ gevangenen.

Ook sluit de manier waarop de Funktionshäftlingen hun taken vervulden aan bij de traditionele, maatschappelijke rolverdeling. Mannen bezaten maatschappelijke

⁸²⁵ Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 10.

⁸²⁶ Wibaut, Brief d.d. 16.7.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 64h.

⁸²⁷ A. Pawelczynska, *Values and violence in Auschwitz. A sociological analysis* (Berkeley etc. 1979) 49; Zie ook: M. Mulder, *Omgaan met macht. Ons gedrag met en tegen elkaar* (Amsterdam/Brussel 1984) 33. Hij schrijft dat uit studies blijkt dat meermachtigen ernaar streven zich af te zetten tegen mindermachtigen en wel des te sterker naarmate de machtsafstand groter is.

en economische macht en waren over het algemeen meer gewend onderdeel uit te maken van hiërarchische structuren. Ze hadden in het kamp daardoor minder moeite mee zich aan te passen aan het machtsspel en zichzelf binnen de kamphiërarchie te positioneren. Voor vrouwen die doorgaans het huishouden verzorgden was het minder gewoon om macht te bezitten of in een hiërarchische structuur te werken. Zij vervulden hun positie dan ook vanuit hun traditionele rolpatroon als moeder en verzorgster. Dit blijkt onder andere uit de opmerking van Aaltje Krol-Groen over blokoudste Han: ‘Han had eerst met het broodsnijden, (...) altijd de grootste moeite en dan plaagden we haar wel eens dat je daardoor wel kon zien dat ze geen huisvrouw was.’⁸²⁸

Door de geringe machtsafstand tussen de bewaaksters en de gevangenen, hadden de eersten niet altijd overwicht op de vrouwen en daardoor wel eens moeite om de zaken goed te laten verlopen. Zo registreerde David Koker op 14 oktober 1943 in zijn dagboek: ‘Onlangs zou er een [Aufseherin] gemeld hebben, dat ze het appèl niet voor elkaar konden krijgen, want een paar vrouwen weigerden hun bed uit te komen.’⁸²⁹ Hoewel dit niet aan de orde van de dag was, blijkt hieruit dat de gevangenen zich niet zomaar lieten knechten.

In hoeverre en op welke manieren de gevangenen hun speelruimte ten opzichte van de bewaaksters probeerden te vergroten of zelfs een machtsstrijd leverden, hing grotendeels af van de groep of persoon. Een mooi voorbeeld vormt de anekdote van Non Verstegen over de ‘stoottroepen’, die niet onder de indruk waren van de leiding van de Aufseherinnen en net zo hard terugscholden. Volgens Verstegen kon geen enkele Aufseherin iets met de groep prostituees beginnen. Ook Oberaufseherin Gallinat niet, zoals bleek toen ze zelf eens de leiding van de vrouwen op zich nam. Na de transporten van november 1943 kregen de stoottroepen de taak de twee vrijgekomen barakken schoon te maken. Halverwege de morgen stuitte Non Verstegen op de groep prostituees die rond de kachel koffie zat te drinken. ‘Weten jullie waar de Knoll is?’, vroeg ze hen. ‘O, die zal wel in [barak] 30 of 31 zijn’, was het antwoord. Toen Non daar ging kijken stond Gallinat daar in haar eentje de vloer aan te vegen, terwijl haar hele werkcommando er vandoor was.⁸³⁰

⁸²⁸ Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 9.

⁸²⁹ Koker, *Dagboek* 180.

⁸³⁰ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 55. Knoll, afkorting van Oberknoll, was de bijnaam die de gevangenen aan de Oberaufseherin gaven.

Voor een dergelijke houding ten opzichte van de Aufseherinnen was lef en bravoure nodig, eigenschappen die Jo Visbaan, ‘een van de brutaalste Amsterdamse volkswomen die je kunt voorstellen’, bezat.⁸³¹ Zij gaf mannelijke gevangenen wel eens eten door het hek en als een Aufseherin haar dan met een ‘Donder op’ tot de orde riep antwoordde zij: ‘Nou gut, Frau Aufseherin, als die fent toch honger heb, zal ik hem toch eten magge geven.’, en ging rustig verder, terwijl de Aufseherin er naast stond.⁸³²

Maar het waren niet alleen brutale vrouwen uit lagere sociale klassen die weerstand boden aan de Aufseherinnen. Ook Non Verstegen, maatschappelijk werkster van beroep, had dit in zich. Ze schreef: ‘Dik, zolang ik trouw blijf aan mezelf en m’n overtuiging kan me niets gebeuren, zodat in laatste instantie ik ook in deze tijd m’n leven en geluk in eigen hand heb.’⁸³³ Verstegen ging er vanuit dat ze voor ‘de duur van de oorlog’ vast zou zitten en hoefde daarom niet bang te zijn dat ze met haar gedrag haar straftijd zou verlengen. Daarbij was ze niet bang aangelegd, zich bewust dat de strijd tegen de bezetter offers vergde en was ze van harte bereid die te brengen.⁸³⁴ Mede door deze instelling durfde ze de Aufseherinnen vaak openlijk te trotseren.

Er waren ook vrouwen die dat niet durfden en heimelijk hun bevelen omzeilden om zo wat speelruimte te creëren. Zij maakten bijvoorbeeld gebruik van het feit dat de Aufseherinnen niet alles in de gaten konden houden. Maria Teulings-Stitzinger verhaalde na de oorlog over een medegevangene, mevrouw Gregorius, die door Jo van D. geslagen werd en terug sloeg. Voor straf stuurde Jo haar naar het keukencommando wat een van de zwaarste commando’s was, omdat de vrouwen hard moesten werken, de hele dag op een smalle houten bank zonder rugleuning moesten zitten en nat werden van het waswater van de groenten en aardappelen. Na één dag keukencommando overtuigde Teulings-Stitzinger haar medegevangene om weer gewoon naar het Philips-kommando te gaan. ‘Het was voor die Aufseherinnen onmogelijk op al die vrouwen, die zo moeilijk te regeren waren, oog te houden.’⁸³⁵

De joodse vrouwen durfden niet veel ruimte in te nemen ten opzichte van de Aufseherinnen. ‘De verhouding tussen de Aufseherinnen en de joodse vrouwen is een

⁸³¹ Ibidem, 54.

⁸³² Ibidem, 54-55.

⁸³³ Verstegen, Brief d.d. 5.5.43, Niod, 250g, inv.nr. 767. Voor haar transport naar kamp Vught zat Verstegen vanaf haar arrestatie op 28.12.42 tot 10.8.43 in het huis van bewaring in Arnhem.

⁸³⁴ Verstegen, Brief d.d. 5.5.43, Niod, 250g, inv.nr. 767.

⁸³⁵ M.C. Teulings-Stitzinger, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 62.

van de merkwaardigste verschijnselen in dit kamp’, schreef David Koker in zijn dagboek. ‘Zij is in het algemeen zonder meer goed. Te goed? Wij zijn zo bang, en de angst heeft ons verleerd te haten alles wat uit die hoek komt.’⁸³⁶ Omdat de joodse vrouwen bang waren voor de transporten durfden ze de macht van de bewaaksters noch openlijk, noch heimelijk aan te vechten.

Naast transporten was er ook een tweede dreigement dat de Aufseherinnen graag hanteerden wanneer de vrouwen niet luisterden, namelijk dat hun mannen die zondag niet op bezoek zouden mogen komen. ‘Wij mochten dan twee uur bij elkaar zijn’, herinnerde Bertha Peine-Levi zich. ‘Het gaf de Duitsers natuurlijk een schitterende bedreiging in handen; de zwaarste straf die ze ons konden toedienen, was het stopzetten van het bezoek van de mannen en kinderen.’⁸³⁷

Dit betekende echter niet dat de joodse vrouwen op geen enkele manier de Aufseherinnen tegen durfden te spreken of om een gunst durfden te vragen. Zo vertelde mevrouw Kops na de oorlog dat ze aan Admiraal had gevraagd of ze haar man, die ze al dertien weken niet gesproken had, eventjes mocht zien. Admiraal vond het goed, maar door toedoen van de Duitse arts mislukte het plan en kreeg Admiraal een uitbrander.⁸³⁸ En Carla van Lier beschreef in haar boek *Schroeiplekken* hoe ze afscheid nam van haar zus, die helemaal alleen op transport moest terwijl haar man nog bij de Moerdijk aan het werk was. Een Aufseherin kwam woedend en dreigend op hen af toen ze elkaar, tegen de regels in, wilden omhelzen. Maar Carla siste nijdig: ‘Meine Schwester!’ Er volgde geen zweepslag of scheldwoord en de zussen kregen een moment om afscheid te nemen.⁸³⁹

Een van de manieren waarop de joodse vrouwen probeerden toch speelruimte voor zichzelf te creëren was door te netwerken, iets wat bij de niet-joodse vrouwen in veel mindere mate gebeurde. Het doel van het netwerken was met name om zo dicht mogelijk bij gezin of familie te komen en zichzelf en dierbaren een zo goed mogelijke positie te bemachtigen en deze te verdedigen of te verbeteren. Over deze strijd om de juiste baan schreef H. van Cleef in mei 1943:

⁸³⁶ Koker, *Dagboek* 186.

⁸³⁷ Peine-Levi, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 698 p. 13-14.

⁸³⁸ Admiraal, PV d.d. 8.3.47, getuige H. Kops, NA, CABR, inv.nr. 42754.

⁸³⁹ Van Lier, *Schroeiplekken* 26-27.

Vandaar àl het diplomatieke gedoe, de felle concurrentie, het gekuip, de corruptie. Leelijk, ellendig, maar begrijpelijk. 't Gaat om het leven en dat na deze nachtmerrie te mogen doorzetten is het verlangen.⁸⁴⁰

Ook Helga Deen was zich direct bewust van het belang van relaties in het kamp. Na twee dagen schreef ze in haar dagboek over een ontmoeting met een oude vriendin die haar aan een hoop dames had voorgesteld. Het waren er zoveel dat ze de meeste namen en gezichten meteen weer vergeten was. 'Toch', schreef ze, 'moet ik hier met een hoop vrouwen in aanraking zien te komen, omdat je hier voor alles en nog wat lorriewagens nodig hebt'.⁸⁴¹

De meeste netwerken waren niet erg groot en liepen voornamelijk langs familiebanden en via bekenden die men in het kamp tegenkwam. Exemplarisch is de opmerking van Vogeline Kat hierover: 'In augustus 1943 kwam nog een zusje van mij met haar man in Vught. Ik heb gezorgd, dat zij bij ons op het atelier kwam.'⁸⁴² Er bestonden dus vele kleine netwerkjes naast elkaar, die allemaal uit korte lijnen bestonden; van een groter overkoepelend netwerk was geen sprake.

Hoewel het geweldgebruik in het vrouwenkamp relatief beperkt was en de verhouding tussen de Aufseherinnen en de vrouwelijke gevangenen een andere dynamiek had en zich kenmerkte door een meer openlijke machtsstrijd tussen beide groepen, bestond ook voor de vrouwen het kampleven uit intimidatie, vernedering en verlies van de individualiteit en van privacy. Een van de belangrijkste onderwerpen met betrekking tot het leven in het vrouwenkamp was de aantasting van de lichamelijke integriteit en de wijze waarop zij juist door gebruikmaking van hun fysiek en uiterlijk een deel van hun eigenwaarde probeerden te handhaven.

'Nog een gek geval, geen enkele vrouw krijgt hier haar regels meer'

Een van de eerste schokken die de vrouwen bij aankomst in het kamp te verwerken kregen, waren niet schreeuwende SS'ers met geweren die hen met klappen probeerden te intimideren, zoals bij de mannen, maar het feit dat ze zich met velen tegelijk naakt moesten uitkleden om gezamenlijk te douchen. Dat ze met al die blote lijven dicht opeengepakt het was- of douchelokaal in moesten, vonden velen

⁸⁴⁰ Van Cleeff, Aantekeningen, Niod, 250g, inv.nr. 565 p. 3.

⁸⁴¹ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 24.

⁸⁴² Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 7.

verschrikkelijk. Het was iets waar ze ook tijdens het dagelijkse wassen in het waslokaal of tijdens het wekelijkse gezamenlijke douchen in het badhuis niet aan gewend raakten.⁸⁴³ ‘Langzamerhand ging ik wennen in het kamp. Of wennen was het eigenlijk niet (...), alleen ik ging me er in schikken’, zo schreef Klaartje de Zwarte-Walvisch. ‘Hoewel er steeds dingen waren die me opnieuw weer afstootten. Met zo’n massa mensen in een waslokaal waar het stonk naar opeengeplakte vrouwenlijven.’⁸⁴⁴

Alle vrouwen hadden moeite met deze massale waspartijen, maar door en voor de oudere vrouwen werd het nog erger gevonden. Zij schaamden zich voor hun lichamen. Zo schreef Maria Teulings-Stitzinger, die op 57-jarige leeftijd in het kamp zat:

Eens in de week moest je naar het badhuis. Maar wij oudere vrouwen hadden daar gauw genoeg van. Je stond met vier of vijf vrouwen onder één douche, met je naakte lichamen vlak tegen elkaar aan; (...) terwijl de opzichteressen, snotmeiden van 18 tot 22 jaar, gilden van het lachen.⁸⁴⁵

Zij kwamen er onderuit door voor te wenden dat ze bronchitis hadden. Annie, een Duitse Aufseherin, die verantwoordelijk was voor het baden, was ‘de kwaadste niet’ en wilde dat dan wel geloven.⁸⁴⁶

Ook bij de geregelde ontluizingen moesten de vrouwen zich helemaal uitkleden, om vervolgens met een flitspuit bespoten te worden.⁸⁴⁷ ‘Het ergste heb ik de ontluizing gevonden nl. het feit dat we allemaal naakt op straat moesten’ vertelde Cato Groen-Vleeschdrager. ‘En die Duitsers stonden maar te wijzen en te lachen. Wij vonden het verschrikkelijk.’⁸⁴⁸ Janna de Koning-Gouman schreef over de ontluizing:

⁸⁴³ Het douchen stelde niet veel voor: met een grote groep tegelijk uitkleden, kort wassen en aankleden. Het was dringen om in de korte tijd een straaltje water op te vangen. ‘Ik vond het bad zelf wel prettig alleen je moest een half uur krijgen. Ik schrijf er nu langer over dan dat het geduurd heeft’, schreef Annie Vrachtdoender-Granaat aan Maurits. Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 11.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 312.

⁸⁴⁴ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 53; En B. Tollenaar-Ubbens memoreerde na de oorlog aan de hand van dagboekantekeningen: ‘De vrijdag (douche-dag, die we zo mogelijk trachten te ontduiken) het nemen van de douche nl. – ’t is dan ook geen manier zoveel blote vrouwen dicht aaneengedrukt (de douchekamer is wel groot – maar het aantal vrouwen dat tegelijk moet douchen naar verhouding nog groter) is de meest gehate dag hier.’ Tollenaar-Ubbens, *Dagboek* d.d. 23.9.43, Niod, 244, inv.nr. 186.

⁸⁴⁵ Teulings-Stitzinger, *Verslag*, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 56.

⁸⁴⁶ *Ibidem*.

⁸⁴⁷ Flitspuit is een spuit waarmee Flit verstoven kan worden. Flit is een insecticide.

⁸⁴⁸ Groen-Vleeschdrager, *Verklaring*, Niod, 250g, inv.nr. 608 p. 2.

‘Het was gewoon plagen: we gingen naakt langs twee Aufseherinnen en twee Duitsers. Alles ging er zo vernederend aan toe.’⁸⁴⁹

De lachende blikken van de mannelijke SS’ers deden de vrouwen tevens beseffen hoe kwetsbaar ze waren voor seksuele intimidatie of geweld. Nu waren de omstandigheden in kamp Vught zodanig dat de vrouwen nauwelijks gevaar liepen aangerand of verkracht te worden. In de verhalen van de gevangenen zijn er vrijwel geen verwijzingen naar te vinden. Hoewel het gezien de schaamtebeladenheid van het onderwerp mogelijk is dat de vrouwen daar niet over wilden of durfden te spreken.⁸⁵⁰ Ook wordt het beeld beïnvloed doordat het overgrote deel van de joodse vrouwen de oorlog niet heeft overleefd, terwijl juist zij een kwetsbare groep vormden. Zo vertelde kampoudste Lennertz na de oorlog dat Lagerführer Reinecke mooie joodse meisjes uitzocht om op zijn kantoor te werken met de belofte dat hij hen voor transport zou vrijwaren. En Vogeline Kat zei over Ettlinger dat hij modeontwerpster Asta Klein weleens apart riep in een klein kamertje en dat ze zich één keer helemaal voor hem had moeten uitkleden omdat hij ‘haar modelletje ook wel eens wilde zien’.⁸⁵¹

De omstandigheden in het vrouwenkamp van Vught waren minder desastreus dan in andere kampen en dit blijkt ook uit de behandeling van zwangere vrouwen. In Ravensbrück ondergingen zwangere vrouwen gedwongen een abortus en joodse zwangere vrouwen in Auschwitz werden vrijwel zonder uitzondering linea recta naar de gaskamers gebracht.⁸⁵² In Vught waren geen gaskamers, maar ook daar was het voor een joodse vrouw gevaarlijk om zwanger te zijn, omdat zij dan een grotere kans liep op transport gesteld te worden. Zo werden bijvoorbeeld op 8 mei 1943 alle zwangere joodse vrouwen naar Westerbork gestuurd.⁸⁵³

In Vught kwamen gedwongen abortussen niet voor. Volgens dokter Michel Steijns liet men vrouwen die zwanger in Vught aankwamen doorgaans in de achtste maand van hun zwangerschap vrij, tenzij de reden voor hun arrestatie te zwaarwegend was. Dit was twee maal geval.⁸⁵⁴ Beide keren ging het om vrouwen die als gijzelaar

⁸⁴⁹ De Koning-Gouman, Verslag, NMKV, Ordner 5a.

⁸⁵⁰ Zie ook: J. Ringelheim, ‘Women and the Holocaust: A reconsideration of research’. In: *Signs. Journal of women in culture and society* 10 (1985) 4 741-761, aldaar 745; N. Shik, ‘Weibliche Erfahrung in Auschwitz-Birkenau’. In: G. Bock (red.), *Genozid und Geschlecht. Jüdische Frauen im nationalsozialistischen Lagersystem* (Frankfurt/New York 2005) 103-122, aldaar 110.

⁸⁵¹ Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 5.

⁸⁵² Zie: Shik, ‘Weibliche Erfahrung’. In: Bock (red.), *Genozid und Geschlecht* 108; R.G. Sidel, *The Jewish women of Ravensbrück concentration camp* (Madison 2004) 22.

⁸⁵³ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 10.5.43, NMKV, 235, inv.nr. 290.

⁸⁵⁴ M. Steijns, Interview door A. Hiemstra-Timmenga, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 33-35 en 38.

vastzaten en die al zwanger waren toen ze het kamp binnenkwamen.⁸⁵⁵ De vrouwen werden in een licht arbeidscommando geplaatst en door hun medegevangenen zo veel mogelijk ontzien. Eén van de moeders verklaarde na de oorlog dat ze het in het kamp niet zwaarder had gehad dan wanneer ze thuis was geweest.⁸⁵⁶

Net als in andere kampen bleef ook bij veel vrouwen de menstruatie uit.⁸⁵⁷ Zo schreef Annie Vrachtdoender-Granaat in mei 1943 aan haar man dat ze sinds zijn vertrek naar de Moerdijk, in maart, ‘haar nichtje’ niet meer gehad had. Pas twee maanden later in juli 1943 kon ze hem laten weten dat ze voor het eerst sinds maart ‘tot overmaat van ramp (...) ongesteld geworden (...) was’.⁸⁵⁸ De vrouwen vonden het over het algemeen niet erg dat ze niet meer ongesteld werden, aangezien menstrueren in het kamp onhandig en niet prettig was.⁸⁵⁹ Dit was voornamelijk uit hygiënisch oogpunt, want er was maandverband genoeg voorhanden. Mevrouw Timmenga-Hiemstra verzocht de gulle fabrikant van damesverband S. Ferwerda voorlopig te stoppen met het sturen van de verbanden, omdat er zoveel op voorraad was.⁸⁶⁰

Sommige vrouwen vroegen zich bezorgd af waarom hun menstruatie uitbleef. ‘Nog een gek geval’, schreef Bep de Vries in mei 1943. ‘Geen enkele vrouw krijgt hier haar regels meer, ze schijnen iets in het brood te doen of in één of ander eten of drinken, dat de menstruatie uitblijft.’⁸⁶¹ Maar anderen werden door artsen in het kamp gerustgesteld, zoals mevrouw Matla die te horen kreeg dat het een verschijnsel was ‘dat zich in de maatschappij ook veel voordoet’ en ‘waarschijnlijk een nerveuse kwestie is en niet aan voeding kan worden toegeschreven’.⁸⁶²

Enerzijds kregen de vrouwen dus te maken met een aantasting van hun lichamelijke integriteit en lichamelijke veranderingen, anderzijds gebruikten ze hun

⁸⁵⁵ Over het aantal vrouwen dat in het kamp zwanger is geraakt, zijn geen gegevens beschikbaar. Zeker is dat een joods meisje zwanger werd van kapo Erich van het Philips-Kommando, waarmee zij een relatie had. Haar zwangerschap werd pas na transport naar Auschwitz ontdekt, toen ze bij Telefunken werkte. Walda, *Een huilbui van jaren* 82; Citroen en Citroen, *Duet pathétique* 90-91. Dokter Steijns kon zich één buitenbaarmoederlijke zwangerschap herinneren die in het kamp was ‘opgelopen’ en hij vertelde dat de Duitse SS-arts twee keer een miskraam geconstateerd heeft. Steijns, Interview, Niod, 250g, inv.nr. 747, Band III p. 38.

⁸⁵⁶ Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 8.

⁸⁵⁷ Zie: De Vries-Süsskind, Brief d.d. 23.5.43, HCKW, R.A. 1492; P.J.M. Matla, Brief d.d. 7.11.43, Niod, 250g, inv.nr. 677; Walda, *Een huilbui van jaren* 44; Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 57.

⁸⁵⁸ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 15.5.43 en d.d. 26.7.43, NMKV, 235, inv.nr. 291 en 320.

⁸⁵⁹ Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 57; Walda, *Een huilbui van jaren* 44.

⁸⁶⁰ Brief A. Hiemstra-Timmenga aan S. Ferwerda d.d. 26.5.44, NMKV, Ordner 1d.

⁸⁶¹ De Vries-Süsskind, Brief d.d. 23.5.43, HCKW, R.A. 1492.

⁸⁶² Matla, Brief d.d. 7.11.43, Niod, 250g, inv.nr. 677.

lichaam ook om door middel van persoonlijke verzorging een gevoel van eigenwaarde te behouden. Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef in haar dagboek:

Zo ellendig als we het ook hadden, lieten we dit in uiterlijke verzorging nooit blijken. Integendeel, ik was er zelfs van overtuigd dat er hier in het kamp nog meer zorg aan besteed werd, dan toen we in het dagelijks leven waren.⁸⁶³

Deze zorg bestond onder meer uit aandacht voor de lichamelijke hygiëne. Vrouwen namen iedere avond de tijd om zich te wassen en hun haren te doen. Dit lijkt misschien heel gewoon en vanzelfsprekend, schreef oud-gevangene Mien Harmsen in 1946 in een artikel in *De Vrije Katheder*. Maar het was volgens haar logischer geweest om na een lange dag werken en bij gebrek aan zeep om zo snel mogelijk naar bed te gaan, in slaap te vallen en al dromend de verschrikkingen van het kamp te vergeten.⁸⁶⁴ Dat de vrouwen toch de tijd namen om zichzelf goed te verzorgen was van groot belang bij het doorstaan van het kampleven en een van de weinige instrumenten waarmee ze zelf een bijdrage konden leveren aan de instandhouding van een gevoel van eigenwaarde.

Behalve aan lichamelijke verzorging werd er ook aandacht besteed aan kleding en make-up. Sommige vrouwen ervoeren de verplichte blauwe overall (zomerkleding) of blauw-wit gestreepte jurk (winterkleding) met rode hoofddoek als een verschrikking. Een van hen was Annie Vrachtdoender-Granaat, die haar frustratie niet onder stoelen of banken stak:

Moppie als je mij nu zag, nu jongen dan zul je meteen van mij scheiden. Moppie we hebben allemaal een hoofddoekje gekregen. En dat moeten we op ons hoofd hebben, (...). Als je me nu ziet dan loop je hard van me weg. Maar naar een ander ging je ook niet toe, want we zijn allemaal even lelijk. Liefste je kunt je niet indenken hoe naar of we er allemaal uit zien.⁸⁶⁵

Ook bij haar is echter te lezen hoe aandacht voor het uiterlijk verbonden was met geestelijke weerbaarheid. Op hun trouwdag schreef ze dat ze 's ochtend van zes tot

⁸⁶³ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 158.

⁸⁶⁴ M. Harmsen, 'Der vrouwen moed'. In: *De Vrije Katheder* 6 (1946) 211-212.

⁸⁶⁵ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 6.8.43, NMKV, 235, inv.nr. 325.

tien uur gehuild had omdat hij niet bij haar kon zijn en zich toen tot de orde had geroepen met de gedachte dat er toch niets aan te doen was. ‘Ik heb toen een beetje poeder op mijn gezicht gedaan en een beetje lippenstift op mijn lippen, dat heb ik geleend want lippenstift bezit ik niet meer.’⁸⁶⁶ Zo herpakte ze zichzelf.

Veel vrouwen gebruikten regelmatig make-up, hoewel lippenstiften en poederdozen schaarser werden. En ofschoon het lastig was er leuk uitzien te zien in de verplichte kampkleding, slaagden velen er toch in om ook van hun kampkleding nog iets moois te maken, zo schreef mevrouw Mirck-Poppelsdorf in een verslag uit 1975. Van zomen werden zakjes gemaakt en er werden borduursels, plooiën en frutseltjes genaaid.⁸⁶⁷ Vrouwen die een beetje handig waren konden de jurken wat modelleren door ze hier en daar in te nemen. De kleding van de vrouwen zag er verzorgder uit dan de barakken, meende ook de mannelijke gijzelaar Boersma: ‘Zij [wisten] van kleinigheden, hoofddoeken enz. nog wat (...) te maken. (...) en de altijd aanwezige vrouwelijke coquetterie deed de rest.’⁸⁶⁸

Boersma toonde zich gecharmeerd van de vrouwen en dit was precies wat een deel van hen beoogde. De aandacht van de mannen maakte het leven in het kamp lichter. ‘Toen het warmer werd, was het soms nog wel leuk in het kamp’, vertelde Vogeline Kat. ‘Ik had poeder en van alles bij me en kon me dus wat opmaken. Als er dan zondag mannenbezoek kwam, maakten we ons mooi en zaten we buiten en voelden ons een beetje vrij.’⁸⁶⁹ Door het flirten en mannen kijken droomden de vrouwen wat weg uit het harde kampleven. In sommige gevallen leidde het geflirt ook daadwerkelijk tot een relatie. ‘Het F.K.L. ligt hier in het mannenlager en op de industriehof waar ook de Philips is, werken we gemengd’, legde Tineke Wibaut aan haar vriend Jaap uit in een brief. ‘Zelfs spelen zich hier hele liefdesdrama’s af. Wonderlijke mentaliteit om daar nog zin in te hebben als je hier zit.’⁸⁷⁰

Voor anderen gold dat ze juist door die relaties in staat waren om de zware omstandigheden te doorstaan. Rita Koopman vertelde hoe ze op een gegeven moment een relatie kreeg met de Nederlandse kapo Johan Ramaker, die het hoofd was van een van de ateliers. Los van de hulp die hij haar gaf in de vorm van extra eten en wat comfortabelere kleding, beschreef ze hoe haar gevoel van eigenwaarde steeg door

⁸⁶⁶ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 19.8.43, NMKV, 235, inv.nr. 330.

⁸⁶⁷ G.F. Mirck-Poppelsdorf, Verslag, NMKV, Ordner 4a.

⁸⁶⁸ Boersma, ‘Het concentratiekamp te Vught’, Niod, 250d, inv.nr. 442 p. 10.

⁸⁶⁹ Kat, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 642 p. 5.

⁸⁷⁰ Wibaut, Brief d.d. 5.4.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 55.

haar verhouding met hem: ‘Soms haalden ze je ’s nachts uit bed (...) en moest je op appel staan. Uren stond je daar. Maar ik had toch iemand, die mij niet zo’n Dreckschwein vond.’⁸⁷¹

De relaties met de mannelijke gevangenen verhoogden de eigenwaarde van de vrouwen. Maar deze contacten waren slechts sporadisch en de mogelijkheden daartoe beperkt. Het meest belangrijke instrument om het kampleven te doorstaan vormden dan ook de vriendschappelijke relaties van de vrouwen onderling.

‘Je krijgt je vriendenkring’

Met verbazing aanschouwde Riet Goedhart-van Alebeek haar eerste avond in kamp Vught hoe haar medegevangenen terugkwamen van het werk:

Al die vrouwen die de hele dag tien of twaalf uur gewerkt hebben, keren nu naar “huis” terug, (...), dekken tafels met zakdoekjes, (...), en eigen gemaakte broodplankjes (...) en scharen zich druk pratend en lachend in vriendengroepjes bij elkaar.⁸⁷²

Met het ontvangstritueel en de kennismaking met de Aufseherinnen nog op haar netvlies, vroeg ze zich af hoe dit mogelijk was. Jo Witteveen-Timmerman ervoer het ook zo: ‘Als je voor het eerst al die vrouwen aanschouwde dan denk je, hoe kunnen ze hier lachen en zingen, hoe houden ze dit leven vol.’⁸⁷³ Toen de nieuwelingen ’s avonds door hun medegevangenen ingelicht werden over de voorschriften en gebruiken in het kamp, werd al snel duidelijk wat de sleutel was tot deze opgewektheid. ‘Je wordt gewaarschuwd, nooit over je zaak te spreken en voor sommige gevangenen op te passen, maar je wordt vooral getroost. Je moet leren lachen om de dingen en je krijgt je vriendenkring.’⁸⁷⁴

‘Je krijgt je vriendenkring’, was een belofte die al snel werkelijkheid werd. ‘Iedereen die nieuw in het kamp kwam, zocht zo spoedig mogelijk een kringetje mensen, waarmee (...) zij contact had’, schreef Maria Teulings-Stitzinger.⁸⁷⁵ De vriendenkring bood een omgeving waarin men onderdelen van het gewone leven zo

⁸⁷¹ Walda, *Een huilbui van jaren* 62.

⁸⁷² R. Goedhart-van Alebeek, ‘In het vrouwenkamp’, Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 2.

⁸⁷³ Witteveen-Timmerman, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 780 p. 15.

⁸⁷⁴ Goedhart-van Alebeek, ‘In het vrouwenkamp’, Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 2-3.

⁸⁷⁵ Teulings-Stitzinger, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 67.

goed en zo kwaad als het ging probeerde vast te houden of na te bootsen, opdat men zich een beetje ‘thuis’ kon voelen. Niet alleen at men met vriendengroepjes bij elkaar, ook bracht men de avond al kletsend, wandelend, handwerkend of spelletjes spelend samen door. Zo schreef Tineke Wibaut aan haar moeder:

De avond was heerlijk. Gezellig gegeten met elkaar, ’s avonds in een lege barak, iedereen sliep, met Pooh en Piglet zitten praten. Dat doen we vaak. Overdag met die herrie en drukte om je heen kom je niet tot een behoorlijk gesprek en toch heb je dat zo hard nodig hier. Dus offeren we dan maar liever wat van onze nachtrust op.⁸⁷⁶

Een vriendinnengroep bood de gevangenen een veilige, vertrouwde plek en gaf hen het gevoel dat ze er als persoon nog toe deden. Vriendinnen hielden elkaar in de gaten, boden een luisterend oor, spraken elkaar moed in en hielpen elkaar waar mogelijk. Zo schreef Annie Vrachtdoender-Granaat aan haar man over de drie medegevangenen die haar vriendinnen waren geworden: ‘Wij gaan zo leuk met z’n vieren omdat wij alles delen en niets zonder elkaar doen. (...) Schat wij hebben zo’n troost aan elkaar.’⁸⁷⁷

Bij vriendinnen konden de vrouwen hun emoties kwijt. De vrouwen probeerden zich over het algemeen groot te houden en aan de Aufseherinnen te laten zien dat ze er niet onder te krijgen waren. ‘Sommige vrouwen liepen er om te huilen’, schreef de gegijzelde Jantje Schipper-ter Strake over het feit dat alle vrouwen bij aankomst hun bagage in moesten leveren en kampkleding aan moesten. ‘Maar ik moest alsmaar lachen, misschien ook van de zenuwen. Ik wilde het trouwens die mensen niet gunnen, dat ze me verdrietig zouden zien.’⁸⁷⁸ Dit gevoel leefde zo sterk dat vrouwen zich onderling ergerden aan medegevangenen die hun emoties niet onder controle konden houden. Zo beschreef Rie Goedhart-van Alebeek hoe een gevangene die op het punt stond te gaan huilen door andere vrouwen tot de orde werd geroepen. Zij, ‘even oververmoeid en zelf ook in een toestand van hoogspanning, zeggen haar

⁸⁷⁶ Wibaut, Brief d.d. 17.2.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 27. Pooh en Piglet waren de bijnamen van haar kampvriendinnen Hetty Voûte en Gisela Söhnlein.

⁸⁷⁷ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 10.6.43, NMKV, 235, inv.nr. 296.

⁸⁷⁸ Schipper-ter Strake, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 733 p. 4; Klaartje de Zwarte-Walvisch schreef hierover: ‘We wilden alleen maar flinke joodse vrouwen zijn. We wilden de Duitsers laten zien dat we niet gebukt gingen onder het leed ons aangedaan.’ De Zwarte-Walvisch e.a., *Alles ging aan flarden* 112.

min of meer onvriendelijk, zich nog wat te beheersen', omdat er nog een Aufseherin bij was en 'haar laten merken, wat er in ons omgaat, dat nooit!'.⁸⁷⁹

Uiteraard waren er momenten dat het hen teveel werd en ten overstaan van vriendinnen konden de vrouwen zich dan even laten gaan. Vriendinnen troostten elkaar echter niet alleen, ze spraken elkaar ook streng toe als iemand teveel toegaf aan haar verdriet of heimwee. Zo schreef Tineke Wibaut: 'Oh lieve mensen, wanneer zijn we weer thuis. Weet je dat we elkaar vreselijke standjes maken hier als één van ons die zin uitspreekt. Verstandig hè? Het helpt toch niet.'⁸⁸⁰

Typend voor de vriendschappen in het vrouwenkamp was het fenomeen van kampmoeders; oudere vrouwen die zich opwierpen als surrogaatmoeders van de jongere gevangenen. 'Het oeroude moederinstinct verloochende zich niet: zeker niet in die poel van ellende', schreef Mieke Burger-Steensma.⁸⁸¹ De band tussen kampmoeder en kampdochter ging dieper dan een 'gewone' vriendschap. 'Niet iedere zorgzame oudere dame kreeg het predicaat kampmoeder. Dat was slechts voorbehouden aan een handjevol waarlijk grote persoonlijkheden: prachtvrouwen!'⁸⁸²

Niet alle jongeren voelden zich automatisch kampdochter. Mieke Burger-Steensma was bij aankomst in het kamp ook sceptisch toen een medegevangene haar tijdens het appèl aansprak en, nadat ze hoorde dat ze pas negentien was, zei: "Lieve God, kom dan alsjeblieft bij me, als je het hier niet meer aan kunt!" (...) "Graag mevrouw, maar ik denk het hier voorlopig wel aan te kunnen"⁸⁸³, was haar antwoord.⁸⁸³ Maar later voelde ze zich zoals vele anderen er heel prettig bij en genoot ze van de steun en de vriendschap die ze van haar verschillende kampmoeders ontving. Want de jongeren hadden vaak meerdere kampmoeders. Zoals Mammie Boissevain kampmoeder was in het ziekenhuis, waren mevrouw Haak en mevrouw De Koning moeders bij de knijpkattenband van Philips en weer anderen, onder wie mevrouw Hofman uit Breda waren kampmoeder in de barak.⁸⁸⁴ Veel van de kampmoeders en dochters gingen in september 1944 samen naar Ravensbrück. De ontberingen die ze daar samen meemaakten, zorgden nog eens te meer dat er een sterke en bijzondere band tussen de moeders en dochters gesmeed werd.

⁸⁷⁹ Goedhart-van Alebeek, 'In het vrouwenkamp', Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 1.

⁸⁸⁰ Wibaut, Brief z.d., NMKV, Ordner 5a, briefnr. 25.

⁸⁸¹ Burger-Steensma, *Zo was het* 24.

⁸⁸² Ibidem, 25; Zie ook: Withuis, *De jurk van de kosmonaute* 64-66.

⁸⁸³ Burger-Steensma, *Zo was het* 24.

⁸⁸⁴ Ibidem; Zie ook: Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 54.

Een keerzijde van de vriendengroepen was dat gevangenen die nergens aansluiting konden vinden volledig vereenzaamden. Zoals in het geval van Neeltje van der Leede-Rutgers, die verdronk bij een vluchtpoging uit het kamp. ‘De stakker was niet helemaal normaal. Kon er absoluut niet tegen hier’, liet Tineke Wibaut in een brief aan haar moeder weten. ‘Achteraf denk je: Ik had dieper moeten kijken, moeten zien hoe moedeloos ze was, moeten zien dat ze behoefte had aan iemand die haar er boven op hielp.’ Een week ervoor nog was ze bij Tineke en haar vriendin Suus aan tafel komen zitten, maar zij vonden haar geklets ‘vervelend (...) gedaas’ en hadden geprikkeld op haar gereageerd:

Het is een soort egoïsme om je ervan af te maken. Je hebt op zo’n moment iets anders aan je hoofd, geen zin om je eigen zaakjes terzijde te zetten en je te verdiepen in de moeilijkheden van een ander. Maar er zijn hier ook zo heel veel mensen. Als er in je eigen kringetje iemand moeilijkheden heeft, sta je allemaal klaar om te helpen, maar buiten dat kringetje ontgaat je zoveel en dat mag toch niet.⁸⁸⁵

Zoals Wibaut terecht verwoordde was het niet mogelijk om zich het lot van iedereen aan te trekken en richtte men zich daarom vooral op vrienden, maar de schaduwzijde was dat gevangenen die niet makkelijk vrienden maakten, buiten de boot vielen.

Tussen de vriendschappen van joodse en niet-joodse gevangenen bestond een verschil dat voortkwam uit het feit dat de eerste met familie en bekenden opgesloten zaten. Hierdoor ontstonden bij hen minder vaak geheel nieuwe vrienden(groepen). Zo antwoordde Lotty Huffener-Veffe op de vraag of zij, buiten de collega’s die zij voor het kamp al kende, nieuwe vrienden in het kamp gemaakt had: ‘Nee, eigenlijk niet. We zijn eigenlijk altijd in groepjes bij elkaar gebleven.’ En de drie vriendinnen waar Annie Vrachtdoender over schreef, waren ook familie van elkaar.⁸⁸⁶

De vriendschappen maakten de kampomstandigheden dragelijker, maar brachten ook de dreiging van scheiding met zich mee. Dit gevaar was voor de joodse gevangenen uiteraard het grootst. ‘Elk afscheid verdiept zich hier zo, juist omdat je hier zo op enkele mensen aangewezen bent. Eigenlijk moest je je aan niemand gaan hechten, maar het kan niet anders, ik kan nog niet alleen zijn’, schreef Helga Deen in

⁸⁸⁵ Wibaut, Brief d.d. 25.6.44, NMKV, Ordner 5a, briefnr. 60a.

⁸⁸⁶ Vrachtdoender-Granaat, Brief d.d. 30.4.43, NMKV, 235, inv.nr. 285.

haar dagboek.⁸⁸⁷ Maar ook vriendschappen van niet-joodse vrouwen werden verbroken door transporten, naar andere gevangnissen. Toen Corrie, de beste vriendin van Helena Leuvenberg-van de Beijl naar Utrecht moest om haar vonnis te horen, noteerde ze naderhand: ‘Het was een afschuwelijke leegte naast me, en op de fabriek, en aan tafel, en ’s avonds in bed. (...) Natuurlijk had ik meer vriendinnen (...), maar niet zo als Corrie.’⁸⁸⁸

Aan de andere kant versterkten de omstandigheden de band tussen vriendinnen en velen hadden dan ook het gevoel in het kamp vriendschappen voor het leven te hebben gesloten. Gedurende de zware omstandigheden in het kamp leidden gezamenlijke ervaringen tot ‘ware vriendschap in de beste zin van het woord’, maar de bestendigheid van die vriendschap was na terugkeer in de vrije maatschappij niet vanzelfsprekend.⁸⁸⁹ Na het kamp deden verschillen van politieke, sociale, religieuze of levensbeschouwelijke en persoonlijke aard, die in het kamp weggefallen waren, zich vaak weer voelen.

Ook verloren vrouwen elkaar in de loop van de tijd uit het oog doordat hun leven, hun gezin en de beslommeringen van alledag hun aandacht opeisten. ‘Wat is het lang geleden dat wij elkaar schreven. Toch denk ik dikwijls aan je. Maar ik heb het zo druk dat van schrijven haast nooit iets komt’, schreef Jo Hamoet een jaar na haar vrijlating.⁸⁹⁰ Hoewel ook voorkwam dat men elkaar jaren later niet vergeten was, zoals blijkt uit de brief die Ali Koopmans naar aanleiding van de watersnoodramp in Zeeland schreef:

Je gedachten [gaan] ’t allereerst uit naar de mensen, die je zo na aan het hart liggen en dat waren voor mij de gijzelaars, want familie heb ik daar niet. (...) Van de andere gijzelaars hoor ik niet veel meer. Maar dat kan ook niet. Het zou voor mij ook geen doen zijn om ze iedere keer te schrijven. Maar met dergelijke gelegenheden wil je toch nog wel graag iets horen.⁸⁹¹

Tot in de jaren tachtig bleken sommige vriendschappen, hoewel verwaterd, nog niet gedoofd. Naar aanleiding van het boek met Vughtse herinneringen van Tineke Wibaut,

⁸⁸⁷ Deen e.a., *Dit is om nooit meer te vergeten* 31.

⁸⁸⁸ H. Leuvenberg-van de Beijl, “‘Mijn Dagboek’ Vught – Ravensbrück – Dachau/München 28-3-44 – 24-5-45”, Niod, 250g, inv.nr. 669 p. 15.

⁸⁸⁹ Withuis, *Na het kamp* 12.

⁸⁹⁰ J. Hamoet, Brief d.d. 14.12.44, NMKV, 37, inv.nr. 122.

⁸⁹¹ Koopmans, Brief d.d. 22.3.53, NMKV, 37, inv.nr. 186.

vonden bevriende oud-gevangenen elkaar opnieuw en kwamen vanaf dat moment iedere zes weken bij elkaar in het Nieuwe Kafé in Amsterdam.⁸⁹²

Hoe de meeste gevangenen zich uiteindelijk aanpasten, hun plek in het kampleven vonden en de ellende probeerden te doorstaan, werd fraai verwoord door Rie Goedhart-van Alebeek:

En zo gaan de dagen voorbij, die we niet kunnen aftellen, omdat niemand weet wanneer zij eruit komt, praten en lachen we onze afkeer van het voortdurende geschreeuw weg, waar je toch soms eigenlijk niet tegen op kunt, sluit je je af voor de ellende van transporten, het strafexerceren van de mannen en soms ook van ons vrouwen, begraaf je je verlangens naar huis, maar sluit je vriendschappen voor het leven en voel je je steeds hoger uitgroeien boven het rapalje, dat je tracht te knechten.⁸⁹³

Het bunkerdrama: 'Één voor allen, allen voor één'

Het meest dramatische incident in het vrouwenkamp was het bunkerdrama dat in januari 1944 plaatsvond. De gebeurtenissen die tot het drama leidden, zijn in veel opzichten kenmerkend voor het Frauenlager. Een van de hoofdpersonen was Agnes, een van oorsprong Duitse gevangene, die in Nederland woonde en daar als huishoudster had gewerkt. Ze was verloofd met de Nederlandse ingenieur Damme. Sinds 10 juli 1943 zat ze vast in kamp Vught, omdat ze een Duitse militair had beledigd.⁸⁹⁴

Jedzini was eenzaam in het kamp. Haar medegevangenen wantrouwden haar en vonden haar provocerend, hoewel daar geen duidelijke aanleiding voor was. 'Er waren nooit echt bewijzen dat ze onbetrouwbaar was, maar niemand vertrouwde haar', vertelde Non Verstegen later. 'Het was natuurlijk heel ongunstig dat ze zo met een Duits accent sprak. Aan de andere kant was ze toch verloofd met Damme en er waren er toch meer die Duits spraken.'⁸⁹⁵ Jedzini zou zelf tegenover een medegevangene

⁸⁹² Withuis, *Na het kamp* 14.

⁸⁹³ Goedhart-van Alebeek, 'In het vrouwenkamp', Niod, 250g, inv.nr. 606 p. 3.

⁸⁹⁴ Dit is mogelijk de bekende ingenieur Marinus Hendricus Damme, de directeur van Werkspoor.

⁸⁹⁵ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 33. Verstegen vertelde ook: 'Om haar te beoordelen moet men in het oog houden, dat zij eigenlijk niet normaal was; dat heb ik toen niet voldoende ingezien. Ik ben ervan overtuigd, dat zij niet voor 100 % verantwoordelijk gesteld kan worden voor haar daden.' Ibidem, 32.

hebben gezegd dat ze niet makkelijk was en dat ze altijd moeite had om goed met anderen op te schieten. Ook met haar familie was haar relatie moeizaam geweest.⁸⁹⁶

In een poging om haar vrijlating te bespoedigen, schreef Jedzini in januari 1944 een brief aan Oberaufseherin Gallinat waarin ze schreef dat ze van een gevangene, die de maand daarvoor was vrijgelaten, gehoord had dat deze nog onderduikers in huis had. Gallinat las de brief in het bijzijn van een aantal Aufseherinnen voor en één ervan vertelde dit door aan een aantal gevangenen op het naaiatelier. De vrouwen reageerden verontwaardigd; dit was verraad. Later die avond ontstond in de woonbarak een wilde stemming. Er werd op tafels geklommen en verhit gedebatteerd over wat Jedzini gedaan had en welke gevolgen dit voor haar zou moeten hebben.

Ook mevrouw Hoek deed mee aan het debat:

Hoofdzakelijk om de lol, want wij vatten het eigenlijk niet zo ernstig op. Alleen de spanning was heerlijk, wij vlogen telkens weer uit ons bed en waren hevig opgewonden. U had ons moeten zien, in de meest wonderlijke nachttoiletten, fluisterend en giechelend en vol brandie!⁸⁹⁷

Blokoudste Aaltje Krol-Groen had de grootste moeite om de vrouwen enigszins tot bedaren te brengen. De uitkomst van de avond was dat Jedzini, nat gegooid en bang gemaakt, naar de eetzaal vertrok om daar de nacht door te brengen, nadat ze had moeten beloven niets meer aan de kampleiding door te brieven, op straffe van het afknippen van haar vlecht.

De volgende ochtend bleek Jedzini toch naar de Kommandantur te zijn gegaan, om bij de commandant haar beklag te doen. Non Verstegen was juist de kachels in de Schreibstube aan het aanmaken, toen een Aufseherin Jedzini onverrichter zake terugbracht. De aanwezige Aufseherinnen waren nieuwsgierig naar het gebeurde en Non vertelde hen het verhaal. 'Ik weet nog dat [Aufseherin] zwarte Jenny zei, dat wij groot gelijk hadden en dat zij het ook gedaan zou hebben', herinnerde Verstegen zich. 'Liesel Koch zei niet veel, die zou zich nooit verspreken. Ze wou niet eens zeggen dat

⁸⁹⁶ Krol-Groen, Verklaring, Niod, 250g, inv.nr. 651 p. 12.

⁸⁹⁷ Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 8.

het niet mocht, maar toch ook niet, dat ze het niet met ons eens was.’ In ieder geval ‘lapte [ze] mij er toch ook niet bij’.⁸⁹⁸

In de loop van de ochtend overlegde Non met een aantal medegevangenen. Zij kwamen tot de conclusie dat Jedzini zich niet aan haar afspraak had gehouden en dat dit betekende dat haar vlecht afgeknipt zou moeten worden. Tijdens de middagpauze nam Non samen met medegevangene Thea Bremers het voortouw en knipte het haar van Jedzini af, wat ze zonder tegen te stribbelen liet gebeuren.

Opnieuw toog Jedzini naar de Kommandantur en meldde dat Verstegen haar vlecht afgeknipt had, waarop zij bij de commandant moest komen. Hij vroeg haar naar namen van gevangenen die mee gedaan hadden, maar die wilde ze niet geven. Uiteindelijk gaf hij Katja Schot het bevel Verstegen naar de bunker te brengen ‘in strengem Dunkelhaft, bis ich anders anordne’.⁸⁹⁹ Toen het bericht dat Non in de bunker zat de barak bereikte, ontstond er al snel een stemming van ‘één voor allen, allen voor één’.⁹⁰⁰ Iedereen was het er mee eens geweest dat Jedzini gestraft moest worden en dat nu één de schuld kreeg omdat zij de schaar gehanteerd had, was onterecht, meenden ze. Op enkele voornamelijk oudere vrouwen na besloten alle vrouwen uit de barak bij de Schreibstube hun naam op te laten schrijven als medestanders van Verstegen; dit waren er 91 in totaal. In de daaropvolgende nacht deed Jedzini een vluchtpoging waarbij ze door een bewaker neergeschoten werd, kort daarop overleed zij. Daarbij bleef het, zo leek het.

Twee dagen later, op zaterdag 15 januari 1944, aan het eind van de middag, kreeg Suze Arts van commandant Grünewald een lijst met 91 namen en de opdracht de vrouwen op de lijst bij elkaar te roepen en naar de bunker te brengen. Daar aangekomen bleek dat het plan was zo veel vrouwen als mogelijk in één cel te stoppen. Met veel duwwerk lukte het 74 vrouwen in de cel van nog geen negen vierkante meter te krijgen; de andere 17 werden in een cel ernaast opgesloten. Na een ellendige nacht in een oververhitte cel, zonder voldoende lucht, ruimte en drinken, werd de deur weer geopend. In het midden lagen twee stapels met in totaal 34 vrouwen, de rest stond

⁸⁹⁸ Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 40; Liesel Koch is Lies Koch, een Nederlandse Aufseherin.

⁸⁹⁹ Ibidem, 48.

⁹⁰⁰ Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 9.

uitgeput langs de wanden. Van de 34 vrouwen uit het midden van de cel waren er 24 buiten bewustzijn; tien vrouwen waren dood.⁹⁰¹

Dit drama laat allereerst zien hoe belangrijk het was om aansluiting te hebben bij een groep. Jedzini was geïsoleerd en kon zich alleen tot de leiding richten. Ten tweede was de reactie van de vrouwen in de barak kenmerkend. Er was daar geen duidelijke elite die het voortouw nam bij het bedreigen van Jedzini. Iedereen bemoeide zich ermee en de vrouwen die een nadrukkelijker bijdrage leverden dan anderen, waren niet alleen prominente vrouwen die altijd al meer op de voorgrond traden. Dat bijna de gehele barak zich op de lijst liet zetten wijst op solidariteit en gebrek aan angst voor bestraffing.

Het risico dat de vrouwen namen door zich te laten registreren toont aan dat de straffen en mishandelingen van de gevangenen in het algemeen relatief mild waren. Een vrouw, die zelf overigens ook meegedaan had, schreef na de oorlog:

De vrouwen waren blijkbaar vergeten, dat ze niet op een kostschool zaten, waar de directeur, getroffen door de ridderlijkheid der pensionnaires, hen er met een reprimande of 100 strafregels af zou laten komen.⁹⁰²

Uiteraard waren de vrouwen dit niet vergeten, maar kennelijk hadden ze door de manier waarop ze doorgaans behandeld en bestraft werden en door het feit dat kamp Vught hun eerste kampervaring was, deze bunkerstraf niet zien aankomen. Tot slot was het drama typerend voor de verhouding tussen de Aufseherinnen en de gevangenen. Onder meer het feit dat een Aufseherin vertelde dat Jedzini de bewuste brief geschreven had. Zij had ook haar mond kunnen houden en kunnen profiteren van het feit dat er kennelijk iemand bereid was om informatie over te brieven. Daarnaast bleken relatief ‘normale’ conversaties tussen de Aufseherinnen en de gevangenen mogelijk.

Al met al kenmerkte het Frauenlager zich door een platte hiërarchische structuur. De machtsafstand tussen de Aufseherinnen en de gevangenen was, mede als gevolg van matig geweldgebruik, niet groot. Evenmin bestond er een duidelijke kloof

⁹⁰¹ Zie voor het bunkerdrama onder andere: Hoek, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 624 p. 7-16; Teulings-Stitzinger, Verslag, Niod, 250g, inv.nr. 753 p. 69-84; Verstegen, Verslag z.d., Niod, 250g, inv.nr. 767 p. 32-76; Burger-Steensma, *Zo was het* 17-20; Wibaut-Guilonard, *Zo ben je daar* 39-43; Olink, *Vrouwen van Vught*.

⁹⁰² W.C. de Jong-Weber, ‘Het gebeurde begin januari 1944 in Vught’, Niod, 250g, inv.nr. 634 p. 2.

tussen de Funktionshäftlingen en de 'gewone' gevangenen. Wat betreft de sociale differentiatie in het vrouwenkamp was er ondanks het bestaan van een aantal scheidslijnen geen sprake van een duidelijke sociale gelaagdheid of hiërarchie. Zo bestond er wel een afstand tussen de prostituees en de politieke gevangenen, maar was er ook sprake van bewondering voor het doorzettingsvermogen van de 'stoottroepen' en werden zij niet uitgesloten. Dit wil niet zeggen dat de vrouwen onderling een grote groep vormden. De barakken waren verdeeld in kleine vriendinnengroepen die sterk op elkaar gericht waren en het leven in de barak dragelijk maakten.